

**Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети жана
К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети**

**Диссертациялык кеңеш – Д 08.23.672 Адистик 08.00.07 – эмгектин
экономикасы жана демография**

Кол жазма катары
УДК 314.316.344.347

Джолдошева Динара Сабатбековна

**Кыргыз Республикасындагы теңсиздиктин жана жакырчылыктын
демографиялык аспектилери**

Адистик 08.00.07 – эмгектин экономикасы жана демография

**Экономика илимдеринин доктору илимий даражасын алуу үчүн жазылган
диссертациянын авторефераты**

Бишкек – 2024

Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин экономикалык теория кафедрасында диссертациялык иш аткарылган

Илимий консультант: экономика илимдеринин доктору,
профессор Кумсков Г.В.

Расмий оппоненттер:

Алдынкы уюм:

Диссертацияны коргоо Ельцин Б.Н. атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д. 08.23.672 диссертациялык кеңештин отурумунда _____ 2025 жылы саат 13.00до өткөрүлөт. Дарек: 720000, Бишкек ш. Киев көчөсү, 44.

Диссертация менен Ельцин Б.Н. атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек ш. Киев көчөсү, 44), К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш. Ч. Айтматов просп., 27) илимий китепканасынан жана Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Улуттук аттестациялоо комиссиянын сайтынан таанышууга болот.

Диссертацияны коргоо үчүн онлайн режиминдеги идентификациялык номер:

_____
Автореферат _____ 2025-жылы жөнөтүлгөн.

Диссертациялык кеңештин илимий катчысы:
экономика илимдерин кандидаты

Е.В. Таранова

ИШТИН ЖАЛПЫ СҮРӨТТӨЛҮШҮ

Теманын актуалдуулугу. Жакырчылык - бул көп жүздүү көрүнүш жана анда кирешенин төмөндүгү гана эмес, билим алууга, саламаттыкты сактоого, турак жайга, жумушка, жеке коопсуздукка жана башкаларга жеткиликтүүлүктүн жоктугу борбордук болуп саналат. Жакырчылыктын динамикасына экономикалык жана демографиялык факторлор таасир этет. Маанилүү демографиялык өзгөрүүлөр мисалы төрөттүн жана фертилдиктин төмөндөшү сыяктуу жакырчылыктын жана теңсиздиктин деңгээлине олуттуу таасир берет. Тамактанууну жакшыртуу, сапаттуу саламаттыкты сактоо, билим берүү, социалдык коргоо, жумуш менен камсыз кылуу, кесиптик билим берүү түрүндөгү адамдарга инвестициялар адам капиталанынын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт жана экономикалык өсүштүн негизги факторлорунун бири болуп саналат. Төрөттүн жана фертилдиктин төмөндөшү калктын эмгекке жарамдуу бөлүгүнүн (15-64 жаш) багуудагы адамдардын (балдар жана улгайган адамдар) үлүшүнүн көбөйүшүнө алып келет, бул демографиялык дивиденд алуу жана өлкөнү тез экономикалык өнүктүрүү үчүн ыңгайлуу. Эмгекке жарамдуу калктын санынын өсүшү эмгек миграциясынын кубаттуу өбөлгөсү болуп маанилүү экономикалык жана социалдык өзгөрүүлөргө алып келүүдө. Атап айтканда, эмгек мигранттарынын акча которуулары донор өлкөлөрдөгү жакырчылыкты жана теңсиздикти азайтууга өбөлгө түзөт. Ошентип, демографиялык аспект жакырчылык жана теңсиздик менен натыйжалуу күрөштү калыптандырууда негизги ролду ойнойт. Ымыркайлардын жана энелердин өлүмүн азайтууга багытталган мамлекеттик саясат жана программалар демографиялык өтүүнүн катализатору болуп саналат. Бул демографиялык өзгөрүүлөр эпидемиологиялык өзгөрүүлөр менен коштолот жана демография менен эпидемиологиянын ортосундагы маанилүү байланышты баса белгилейт. Жашы, жынысы, расалык-этникалык таандыгы жана социалдык-экономикалык абалы оорулардын жайылышына жана калктын ден соолугунун көрсөткүчтөрүнө олуттуу таасир этет. Мисалы, бойго жеткен калктын жүрөк жана рак оорулары көп кездешет ал эми жаштар инфекцияга жана жаракатка көбүрөөк кабылышат. Демографиялык жана эпидемиологиялык маалыматтарга негизделген саясий чечимдер калктын ден соолугун жана эпидемиологиялык жыргалчылыгын жакшыртуу үчүн негизги болуп саналат. Саламаттык сактоо, билим берүү жана социалдык коргоо чөйрөсүндөгү саясат өзгөчө мааниге ээ, ал төрөлүүнүн динамикасына гана эмес, калктын картаюу процессине да таасирин тийгизет. Акыр-аягы, демографиялык саясатка байланыштуу саясий чечимдер өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө, жакырчылыктын деңгээлине жана социалдык теңсиздикке түздөн-түз таасирин тийгизет.

COVID-19 пандемиясы акыркы жыйырма жыл ичинде жакырчылыкты жана дүйнө калкынын өмүрүнүн узактыгын жогорулатууда жетишилген прогрессти жокко чыгарды. Пандемия мамлекеттердин ичиндеги жана

ортосундагы теңсиздикти күчөттү. Дүйнөлүк экономикалык жоготуулар 4,8-7,4 триллион долларды же дүйнөлүк ИДПнын 5,5-8,5% түздү.

XX-кылымда жана XXI-кылымдын башында адамзат эл аралык калктын миграциясынын болуп көрбөгөндөй масштабына жана андан келип чыккан демографиялык өзгөрүүлөргө туш болгон. Бул дүйнөлүк тенденциялар албетте Кыргыз Республикасына да таасирин тийгизди. Акыркы үч он жылдыкта республика эбегейсиз социалдык-экономикалык жана демографиялык кесепеттер менен коштолгон биринчи кезекте Россия Федерациясына массалык эмгек миграциясын башынан өткөрдү.

Ошондуктан азыркы демографиялык жана эпидемиологиялык өткөөлдөрдү, саясий өзгөрүүлөрдү эске алуу менен Кыргыз Республикасынын калкынын теңсиздигин жана жакырчылыгын изилдөө абдан актуалдуу болуп саналат.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, мамлекеттик программалар менен байланышы.

Өнүгүүнүн социалдык-экономикалык жана демографиялык көйгөйлөрү азыркы экономикалык илимдин эң маанилүү артыкчылыктуу багыттарынын бири катары таанылды. Теңсиздиктин жана жакырчылыктын демографиялык аспектиери Мамлекеттик программаларда чагылдырылган жана Кыргызстандын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегияларынын "Жакырчылыкты жоюунун Улуттук программасы (1998-2000-жылдар жана 2001-2005-жылдар)", 2003-2005-жылдарга жакырчылыкты кыскартуунун Улуттук стратегиясы", 2010 жылга чейин "Жакырчылыкты жоюунун комплекстүү негиздери", "Жакырчылыкты жоюунун 2013-2017-жылдардын мезгилине туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы", "2018-2040 - жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы" ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ошентип, диссертациянын темасы социалдык-экономикалык жана демографиялык өнүгүү жаатындагы актуалдуу илимий багыттарга, ошондой эле Кыргызстанда жашоо сапатын жакшыртууга, жакырчылыкты жана теңсиздикти кыскартууга багытталган мамлекеттик стратегияга түздөн-түз байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты – Кыргыз Республикасындагы теңсиздиктин жана жакырчылыктын демографиялык аспектилерин изилдөө. Алдыга коюлган максаттын негизинде иш төмөнкү милдеттерди чечүүнү камтыды:

- теңсиздиктин, жакырчылыктын жана демографиялык процесстердин өз ара таасирин комплекстүү баалоо жана мониторинг жүргүзүү;
- демографиялык жана эпидемиологиялык тенденцияларга таасир этүүчү оң жана терс факторлорду изилдөө;
- демографиялык өтүү стадиясына жана демографиялык дивидендине баа берүү;

- демографиялык жана эпидемиологиялык кырдаалга олуттуу таасирин тийгизген калктын өзүн-өзү сактоо жүрүм-турумунун айрым аспектилерин изилдөө;
- «эпидемиологиялык дивиденд» илимий тезисин негиздөө;
- калктын экономикасы үчүн маанилүү болгон ар кандай социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалардын концепциясын теориялык жактан негиздөө.

Иштин илимий жаңылыгы

- Кыргыз Республикасындагы теңсиздиктин жана жакырчылыктын, экономикалык жана демографиялык процесстер менен өз ара таасирине комплекстүү талдоо жана мониторинг биринчи жолу жүргүзүлдү. 1990-жылдан 2020-жылга чейин өлкөдө ИДПнын киши башына АКШ доллары, төрөттүн коэффициенти, табигый өсүш жана фертилдиктин тенденциясы окшош U-түрүндөгү ийри сызыкка ээ болгон. Алсак, ИДПнын калктын жан башына төмөндөшү менен бул көрсөткүчтөрдүн төмөндөшү, ал эми жогорулоо менен - алардын өсүшү байкалган.

- Жакырчылыктын деңгээли менен төрөттүн коэффициентинин ортосунда начар терс корреляция бар. Ал эми, эл аралык тажрыйба бул чаралардын ортосундагы күчтүү оң корреляциялык байланышты көрсөтүп турат. Төрөттүн жана фертилдиктин төмөндөшү менен жакырчылыктын масштабы кыскарып, тез экономикалык өсүш байкалууда. Кыргызстанда төрөттүн жана фертилдик олуттуу төмөндөшүнө карабастан 1990-жылдардын ортосунда жана 2000-жылдардын башында өтө татаал социалдык-экономикалык шарттардан улам жакырчылыктын деңгээли өтө жогору болгон (57-62,6%).

- Эмгекке жарамдуу курактагы адамдардын (15-64 жаш) үлүшүнүн оң динамикасынын негизинде (52-57, 8% 1970-1995-жылдары) жана (63,1-65,5% 2005-2020-жылдары) Эл аралык валюта фондунун (МВФ) классификациясына ылайык өлкө демографиялык өтүүнүн үчүнчү стадиясында тургандыгы далилденген. Калктын этникалык курамынын жана жубайлык жүрүм-турумунун тенденцияларына талдоо жүргүзүүнүн негизинде Кыргызстанда үчүнчү жана төртүнчү демографиялык өткөөлдөрдүн критерийлеринин бар экендиги жөнүндө тезис негизделген.

- Кыргызстандан Россияга эмгек миграциясы кош оң мааниге ээ: бир жагынан ал Россиянын эмгекке жарамдуу калкынын үлүшүн толуктайт, экинчи жагынан Кыргыз Республикасына демографиялык дивиденд алып келет. 2007-2023-жылдары кыргызстандык мигранттардан акча которуулардын көлөмү өлкөнүн ИДПсынын 27-34% түзгөн, бул демографиялык дивиденд катары каралышы керек.

- Терс демографиялык жана эпидемиологиялык тенденциялар аныкталган. Жугуштуу жана жугуштуу эмес оорулардан жана жол-транспорт кырсыктарынан өлүмдүн жогорку көрсөткүчтөрү Кыргызстандын «үч эселенген» социалдык-экономикалык оорчулукту башынан өткөрүп жатканын

айгинелейт. Кыргызстан 1920-1960-жылдары эпидемиологиялык өткөөлдүн үчүнчү стадиясында болгон деген ырастоо жаңылыш, өлкөнүн экинчиден үчүнчү стадиясына трансформацияланышы акыркы он жылдыктарда болгону жана 2012-жылы эпидемиологиялык өткөөлдүн үчүнчү стадиясына кирүүдө, эпидемиологиялык өткөөлдүн аралаш модели боюнча илимий тезис негизделген.

- Калктын өзүн-өзү сактоо жүрүм-турумунун төмөн деңгээли сергек жашоо образын жайылтуу, жугуштуу жана жугуштуу эмес оорулардын, травмалардын натыйжалуу алдын алуу үчүн саламаттыкты сактоого мамлекеттик чыгашаларды ИДПнын 5% же андан ашык деңгээлине чейин көбөйтүү зарылдыгын талап кылат. Бул биринчи, экинчи жана үчүнчү демографиялык дивиденддерди алууга жана өлкөдөгү теңсиздиктин жана жакырчылыктын деңгээлин төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет.

- «Эпидемиологиялык дивиденд» жөнүндөгү илимий тезис негизделген, ал эмгекке жарамдуу калктын, биринчи кезекте, жүрөк-кан тамыр ооруларынан жогорку өлүмдүн төмөнкү көрсөткүчкө өтүшүнөн экономикалык пайда алууну билдирет. Оорудан эрте өлүмгө жол бербөө эмгекке жарамдуу калктын багуусундагыларга карата катышын сактоого жана/же көбөйтүүгө алып келет, башкача айтканда, демографиялык дивиденддерди алуу үчүн шарттарды түзөт. Мындан тышкары, «эпидемиологиялык дивиденд» концепциясы, өзгөчө, саламаттыкты сактоо системасы үчүн улуттук экономиканын секторлорун каржылоонун артыкчылыктуюлугун аныктоодо чечим кабыл алуучулар үчүн алда канча жагымдуу жана түшүнүктүү.

- Калктын экономикасы үчүн маанилүү болгон социалдык жана экономикалык гарантиялардын ар кандай деңгээлдеги саясий системалардын концепциясы теориялык жактан негизделген. Концепция биринчи жолу иштелип чыккан жана жалпы кабыл алынган эл аралык рейтингдердин негизинде өлкөнүн саясий, экономикалык жана социалдык абалын комплекстүү баалоого негизделген. Концепция конкреттүү өлкөдөгү демографиялык жана эпидемиологиялык кырдаалды жакшыртууга мүмкүндүк берүүчү социалдык жана экономикалык өнүгүүнүн багытын карайт, тактап айтканда, социалдык жана экономикалык гарантиялары төмөн саясий системадан социалдык жана экономикалык гарантиялары жогору саясий системага өтүү.

Изилдөөнүн практикалык мааниси.

Иштелип чыккан жана негизделген методологиялык ыкмалар, теориялык жоболор, изилдөөнүн методикалык базасы бир катар стратегиялык документтерде колдонулган (1998-2005 жылдарга жакырчылыкты жоюунун Улуттук «Аракет» программасы, 2003-2005-жылдарга жакырчылыкты кыскартуунун Улуттук стратегиясы, 2010-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери, 2013-2017-жылдарга Кыргыз

Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы).

Изилдөөнүн жыйынтыктары өлкөнүн жаңы экономикалык, демографиялык, социалдык жана миграциялык саясатын иштеп чыгууда абдан пайдалуу болот. Алынган илимий жыйынтыктарды жана практикалык сунуштарды киргизүү актысы Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги тарабынан 2023 жылдын 11 ноябрында бекитилген.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси демографиялык жана эпидемиологиялык дивиденддерди жыйноого методологиялык ыкмаларды иштеп чыгууда турат, алар Кыргызстанга тез экономикалык өсүшкө, жакырчылыкты жана теңсиздикти кыскартууга өбөлгө түзөт.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

- биринчи жолу Кыргызстанда экономикалык жана демографиялык процесстердин өз ара таасирине, теңсиздикке жана жакырчылыкка комплекстүү талдоо жана мониторинг жүргүзүлдү;
- демографиялык жана эпидемиологиялык өтүүлөр жана дивиденддер, калктын миграциясынын Кыргызстандын экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнө кошкон салымы бааланды;
- өзүн-өзү сактоо жүрүм-турумунун төмөн деңгээли жана анын Кыргызстандагы демографиялык жана эпидемиологиялык тенденцияларга терс таасири аныкталды;
- «эпидемиологиялык дивиденд» жөнүндө илимий тезис негизделди;
- эмгек экономикасы жана демография үчүн олуттуу мааниге ээ болгон социалдык жана экономикалык кепилдиктердин ар кандай деңгээлиндеги саясий системалардын жаңы концепциясы иштелип чыкты.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан баалуу илимий маалымат Кыргызстандын үй чарбаларын үзгүлтүксүз изилдөөнүн маалыматтарынын негизинде жакырчылыкты жана теңсиздикти баалоонун жүрүшүндө алынган (1997-2018-жылдар).

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн ар кандай этаптарында алынган жыйынтыктар жана корутундулар 1995-2022-жылдары эл аралык, региондук жана университеттик деңгээлдеги илимий конференцияларда жана семинарларда текшерилип, оң баага ээ болгон:

- "Чыгыш Европа жана Борбордук Азия аймагындагы жакырчылык, теңсиздик жана экономикалык өсүш" Эл аралык илимий-практикалык конференциясы. Москва ш., март 2000-жыл;
- "2010-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн комплекстүү негизи" Улуттук конференциясы. Бишкек ш., май 2001 жыл;

- Тегерек стол "Саясий окуялардын кесепеттерин экономикалык баалоо жана экономиканы калыбына келтирүү". Бишкек ш., ноябрь 2005-жыл;
- "Жакырчылыкты кыскартууда мамлекеттик башкаруунун ролу" Эл аралык конференциясы. Марракеш ш., Марокко, август 2010-жыл;
- Тегерек стол" Кыргыз Республикасында демографиялык жана социалдык-экономикалык процесстердин өз ара таасири " Бишкек ш., март 2011-жыл;
- Туруктуу өнүктүрүү маселелери боюнча жогорку деңгээлдеги Эл аралык конференциясы. Бишкек ш., май 2013-жыл;
- "Жакырчылыкты өлчөө жана мониторинг жүргүзүү" Эл аралык илимий-практикалык конференциясы. Душанбе ш., Тажикстан, декабрь 2014-жыл;
- "Адам капиталына инвестициялар" Эл аралык илимий-практикалык конференциясы. Жакарта ш., Индонезия, октябрь 2018-жыл;
- "Борбордук Азиядагы экономикалык өнүгүү үчүн натыйжалуу башкаруу" конференциясы. Ташкент ш., Өзбекстан, май 2022-жыл.
- Б.Н.Ельцин атындагы КРСУнун экономикалык теория кафедрасынын отурумунда диссертациянын ийгиликтүү сыноосу 11 ноябрьда 2023-жылы өттү.

Изилдөө натыйжаларын жарыялоо. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору 24 басма эмгекте, анын ичинде ScopusQ2 жана Web of Science журналдарында, Россиянын Жогорку аттестациялык комиссиясынын эки электрондук журналында, 2 монографияда жарыяланган.

Диссертациянын структурасы киришүүдөн, адабияттарды карап чыгуунун бөлүмдөрүнөн, изилдөө методологиясынан жана методдорунан, өз алдынча изилдөөлөрдүн натыйжаларынан жана 5 бөлүмдү камтыган талкуулоодон, корутунду, жыйынтыктар жана практикалык сунуштардан турат. Диссертация машинкада басылган тексттин 284 бетинде баяндалган, 25 сүрөт жана 32 таблица менен иллюстрацияланган. Колдонулган булактардын тизмеси 383 нерсени камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө бул теманын актуалдуулугу негизделип, максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы жана алынган натыйжалардын практикалык мааниси аныкталган.

Биринчи бөлүмдө "Экономикалык, демографиялык жана эпидемиологиялык процесстердин, калктын теңсиздигинин жана жакырчылыгынын теориялык-методологиялык аспектилери" демографиялык жана эпидемиологиялык өткөөлдөрдүн теориялары жана классификациялары, ошондой эле демографиялык дивиденддер мамлекеттердин экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн маанилүү факторлору катары баяндалган.

Экинчи бөлүмдө "Изилдөө методологиясы жана методдору" үй чарбаларын интеграцияланган изилдөөнүн принциптери кеңири баяндалган, теңсиздик менен экономикалык өнүгүүнүн өз ара байланышын изилдөөнүн методологиялык негиздери кеңири берилген, экономикалык жана демографиялык процесстердин өз ара таасирине, теңсиздикке жана жакырчылыкка салыштырмалуу талдоо жүргүзүлгөн.

Жакырчылыкты жана теңсиздикти баалоо үчүн биз төмөнкү методдорду пайдаландык: жакырчылыкка жана теңсиздикке мониторинг жүргүзүү (2000 үй чарбасы 1997-1998-жылдары, 3000 үй чарбасы 2000-2001-жылдары, 5000 үй чарбасы 2002-2018-жылдары); калктын жан башына керектөөнү (айылдык/шаардык) децильдер боюнча баалоо; облустар боюнча көрсөтүлгөн көрсөткүчтөрдү баалоо; Джини индексин баалоо. Бул изилдөөлөр республикадагы жакырчылыктын жана теңсиздиктин динамикасы жөнүндө ар тараптуу маалымат берди.

Изилдөөнүн объектиси болуп экономикалык, демографиялык жана эпидемиологиялык процесстер, теңсиздик жана жакырчылык тандалган.

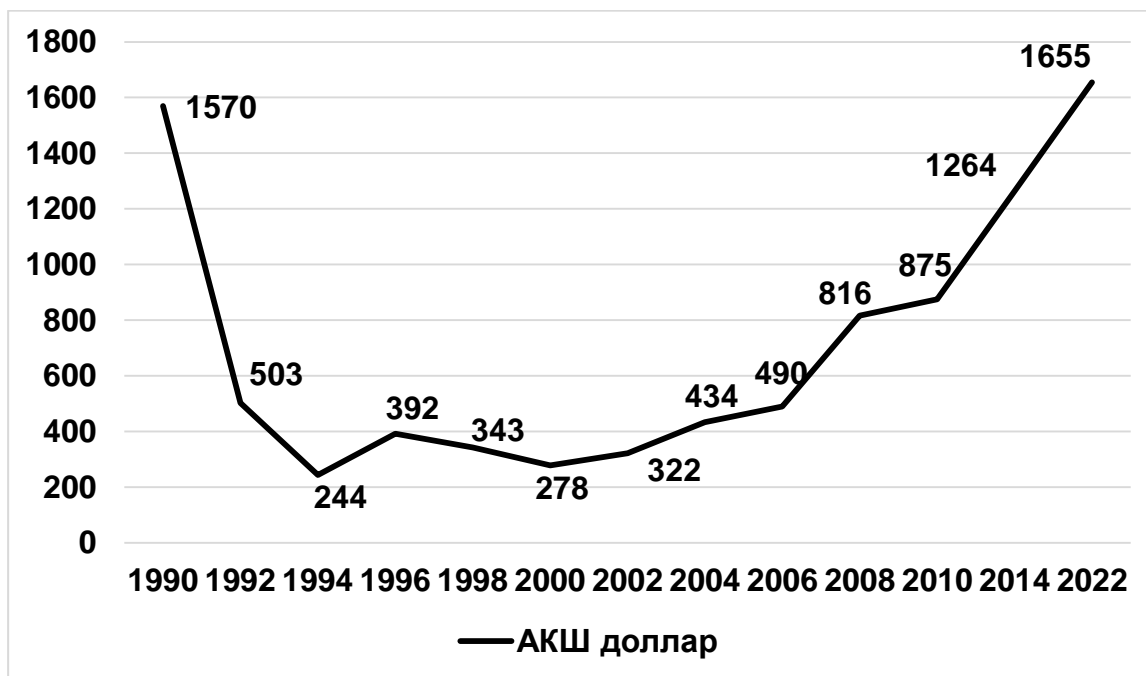
Изилдөөнүн предмети Кыргызстандагы демографиялык процесстердин, теңсиздиктин жана жакырчылыктын өз ара таасири болуп саналат.

Кыргызстандагы жана башка өлкөлөрдөгү жакырчылыктын деңгээлин салыштырмалуу талдоодо биз Дүйнөлүк банк тарабынан белгиленген эл аралык критерийлерди пайдаландык. 2017-жылга карата жакырчылыктын эл аралык босогосу кирешеси төмөн өлкөлөр үчүн бир адамга күнүнө 2,15 доллардан аз киреше (2011-жылдагы PPP бааларда) деп эсептелет жана орточо кирешеси төмөн өлкөлөр үчүн күнүнө 3,65 доллардан аз. Ар кайсы өлкөлөрдөгү теңсиздиктин деңгээлин талдоо үчүн киреше же керектөө боюнча эсептелген Джини индекси колдонулат. Теңсиздиктин жогорку деңгээли (Джини индекси 0,40 дан жогору) экономикалык өсүшкө, жакырчылыктын төмөндөшүнө жана институттардын прогрессивдүү өзгөрүшүнө жол бербейт. Экономикалык жана демографиялык процесстердин өз ара таасирине, теңсиздикке жана жакырчылыкка комплекстүү баа берүү жана мониторинг жүргүзүү максатында биз АКШ доллары менен калктын жан башына ИДП менен төрөттүн, өлүмдүн, табигый өсүштүн, фертилдиктин, жалпы, ымыркайлардын жана энелердин өлүмүнүн көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы корреляциялык талдоону жүргүздүк. Джини индексинин жана коррупцияны кабылдоо индексинин өзгөрүүлөрү изилденди. Диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи экономикалык, демографиялык жана эпидемиологиялык процесстер жаатындагы илимпоздордун классикалык жана заманбап эмгектеринде берилген фундаменталдык түшүнүктөр жана жоболор болгон. Коюлган маселелерди чечүү үчүн биз салыштырма жана корреляциялык анализдин ыкмаларын, ошондой эле изилдөөгө алынган процесстерге жана кубулуштарга комплекстүү жана стратегиялык мамилелерди колдондук.

Иш жүзүндөгү маалыматтарды иштеп чыгуу жана талдоо заманбап SPSS статистикалык пакеттерди жана башкаларды колдонуу менен жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн маалыматтык базасын Кыргызстандын мыйзамдык жана ченемдик актылары, Улуттук статистикалык комитетинин жана эл аралык статистиканын маалыматтары расмий сайттарында жайгаштырылган БУУ агентстволорунун, Дүйнөлүк банктын, КМШ өлкөлөрүнүн улуттук статистикалык кызматтарынын, Дүйнөлүк маалыматтар атласы, Our World in Data, World Health Rankings маалыматтары жана башкалар түздү.

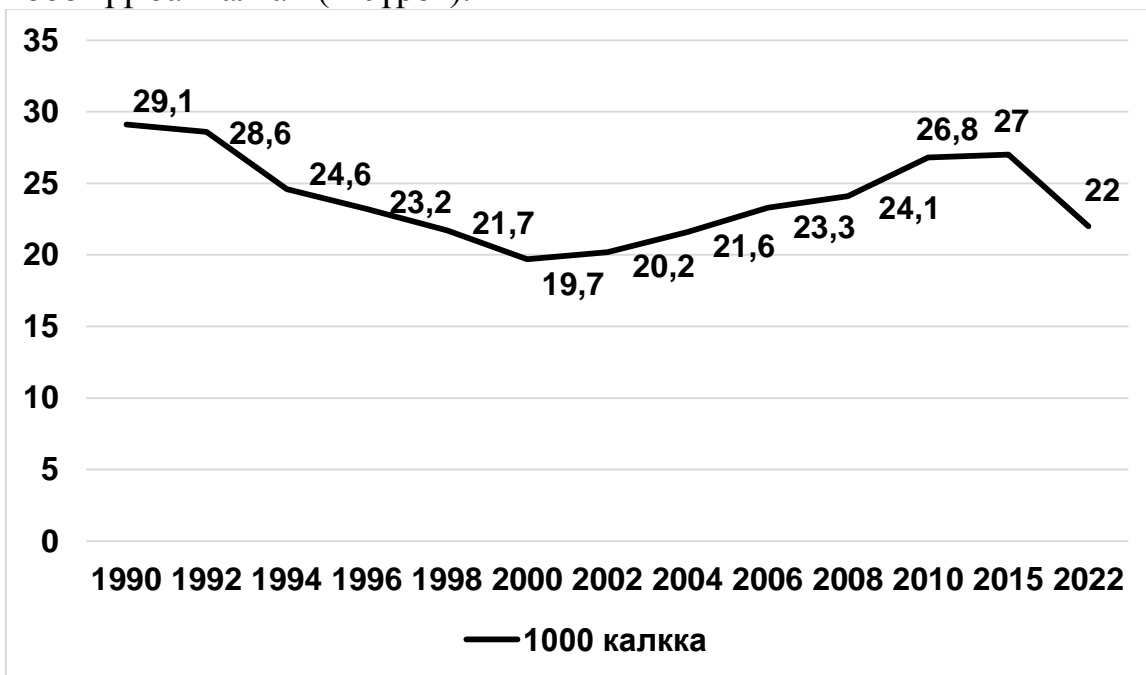
Үчүнчү бөлүмдө "Кыргыз Республикасындагы экономикалык жана демографиялык процесстердин өз ара таасир этүүсүнүн, теңсиздиктин жана жакырчылыктын өзгөчөлүктөрү" Кыргызстандагы, коңшу мамлекеттердеги жана Россиядагы экономикалык жана демографиялык көрсөткүчтөргө, теңсиздикке жана жакырчылыкка салыштырмалуу талдоо жүргүзүлгөн, демографиялык өткөөлдөр жана дивиденддер, миграциянын Кыргызстандын экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнө кошкон салымы белгиленди. Калктын жан башына ИДПнын доллар менен өзгөрүүлөрүнүн жана бир катар маанилүү демографиялык индикаторлордун өз ара таасири изилденди.

1 сүрөт – Кыргыз Республикасында киши башына АКШ долларында ИДП, 1990-2022 жылдар (ВБ, 2024)

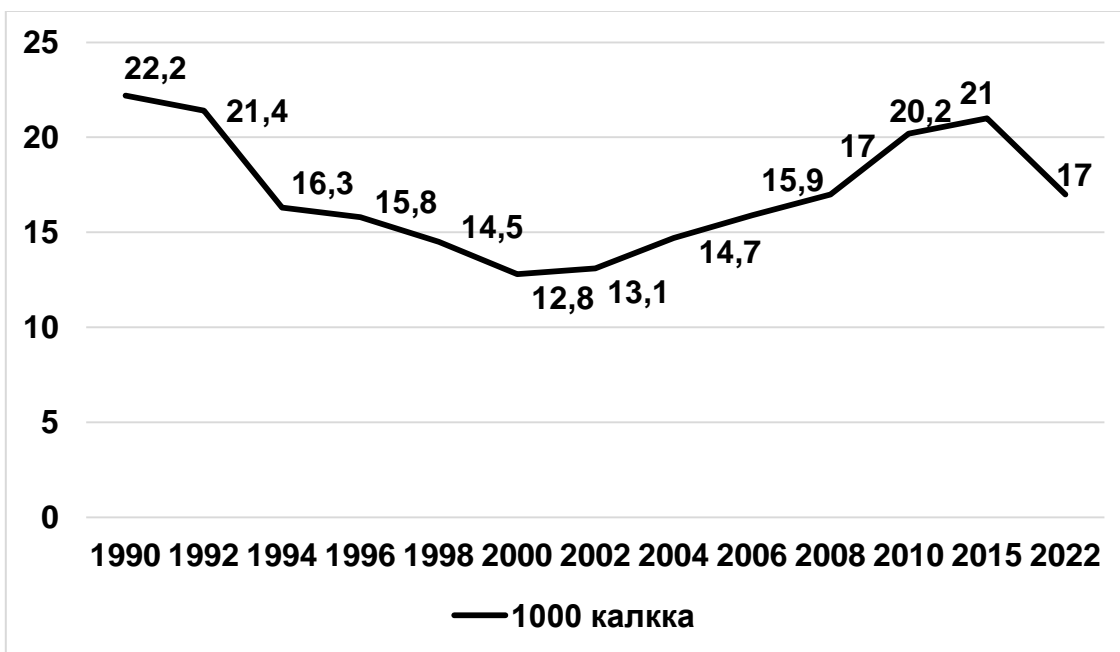
ИДПнын жан башына АКШ доллары менен эсептегенде, 1990-жылы 1570тен 1994-2000-жылдары 244-278ге чейин олуттуу төмөндөгөндөн кийин, 2006-жылдан баштап өсө баштаган жана 2014-жылы 1267ге 2022 жылы 1655ге жеткен (1-сүрөт). Бул Кыргызстанга кирешеси төмөн өлкөлөрдүн тобуна төмөнкү орточо кирешелүү өлкөлөрдүн тобуна өтүүгө мүмкүндүк берди (Всемирный банк, ВБ, 2015). 1990-жылдан тартып төрөлүү көрсөткүчүнүн

акырындык менен төмөндөшү 29,1 ден 1000 калкка 19,7 чейин 2000-жылы андан кийин 2015 жана 2020-жылдарда 27,0 жана 22,0 чейин 1000 калкка көбөйүү байкалган (2-сүрөт).

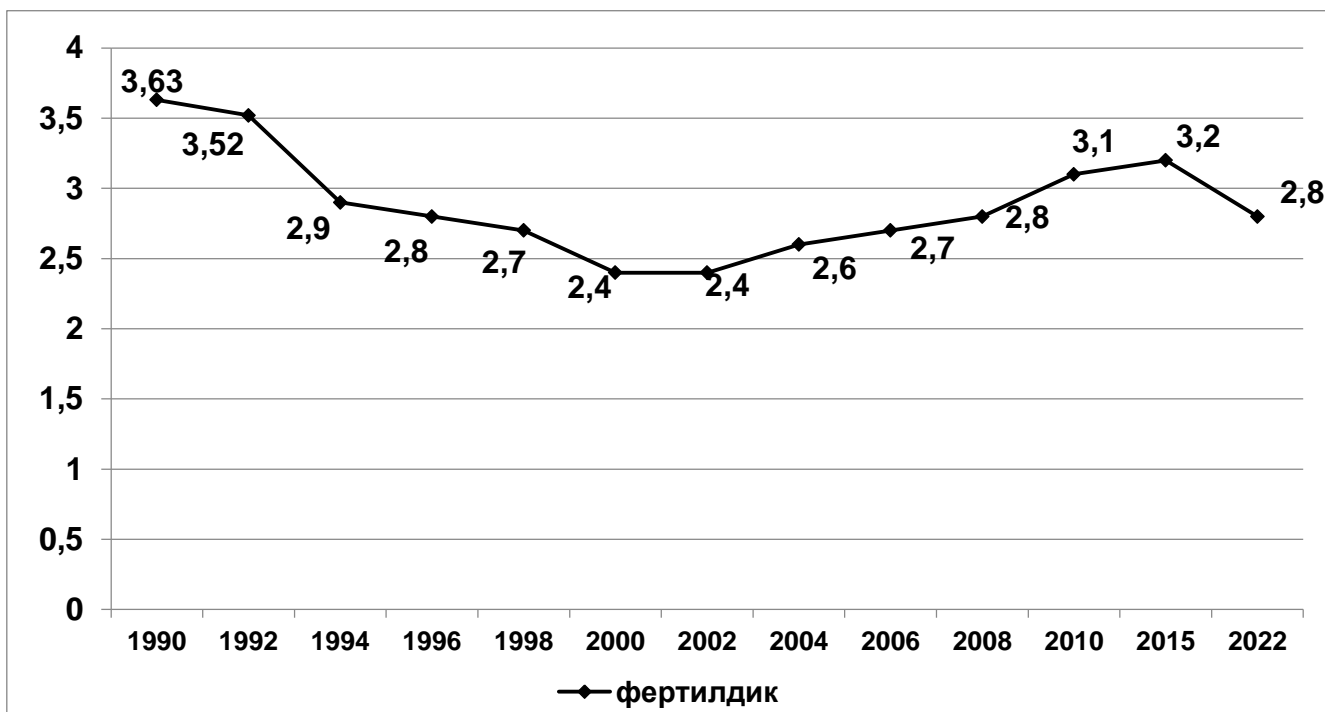
2 сүрөт - Кыргызстандагы 1000 калкка карата төрөттүн көрсөткүчүнүн динамикасы, 1990-2022 жылдар (ВБ, 2024)

1990-2022-жылдардагы калктын табигый өсүш индексинин өзгөрүшү төрөлүү көрсөткүчтөрүнүн тенденцияларына окшош болгон (3-сүрөт).

3-сүрөт – Кыргыз Республикасындагы калктын 1000ге табигый өсүш динамикасы, 1990-2022 жылдар (ВБ, 2024)

Фертилдиктин деңгээли 1990-жылы жогору болгон (бир аялга 3,63 бала), 2000–2002-жылдары 2,4кө чейин төмөндөгөн, андан кийин 2012–2014-жылдары бир аялга 3,2 балага чейин акырындык менен көбөйгөн (4-сүрөт).

4-сүрөт - Кыргыз Республикасында фертилдиктин динамикасы (15-49 жаштагы 1 аялга балдардын саны), 1990-2022 жылдар (ВБ, 2024)

1,2,3 жана 4-сүрөттөрдө келтирилген маалыматтардан, АКШ доллар менен киши башына ИДПнын тенденциялары жана төрөттүн, табигый өсүштүн жана фертилдиктин тенденциялары окшош U-түрүндөгү ийри сызыгына ээ экени көрүнүп турат. Алсак, ИДПнын калктын жан башына төмөндөшү менен бул көрсөткүчтөрдүн төмөндөшү, ал эми жогорулоо менен - алардын өсүшү байкалган. Анализ киши башына ИДПнын доллар менен төрөттүн коэффициентинин ортосундагы жогорку ($r = 0,68$) корреляцияны көрсөттү. Табигый өсүш жана фертилдик көрсөткүчтөрү орточо оң (тиешелүүлүгүнө жараша $r = 0,39$ и $r = 0,45$) ИДП менен жан башына доллар менен корреляциялык байланышта болгон. Ал эми өлүмдүн көрсөткүчү доллар менен киши башына ИДПга начар терс ($r = - 0,22$) корреляцияга ээ болгон. Алсак, өлүм көрсөткүчү 6,9 1000 калкка 1990 жылы 8,3кө чейин 1994-жылы жогорулаган жана бара-бара 6,0-5,0го чейин 1000 калкка 2015-2022 жылдары кыскарган. Калктын киши башына ИДПнын доллар менен ымыркайлардын өлүмүнүн деңгээлинин ортосунда орточо терс ($r = - 0,32$) корреляция, ал эми энелердин өлүмү менен начар терс ($r = - 0,09$) корреляция белгиленген. Кыргызстанда жакырчылыктын деңгээли менен төрөттүн коэффициенти

ортосунда начар терс ($r = - 0,17$) корреляция бар. Ал эми, эл аралык тажрыйба бул чаралардын ортосундагы күчтүү оң корреляциялык байланышты көрсөтүп турат. Төрөттүн жана фертилдиктин төмөндөшү менен жакырчылыктын масштабы кыскарып, тез экономикалык өсүш байкалууда (World Bank, 2023). Ал эми Кыргызстанда төрөттүн жана фертилдик олуттуу төмөндөшүнө карабастан 1990-жылдардын ортосунда жана 2000-жылдардын башында өтө татаал социалдык-экономикалык шарттардан улам жакырчылыктын деңгээли өтө жогору болгон (57-62,6%) (1-таблица).

1-таблица – Кыргыз Республикасында жакырчылык деңгээлинин, төрөттүн жана фертилдиктин көрсөткүчтөрүнүн динамикасы, 1960-2022-жылдар

Жыл	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020	2022
Көрсөткүчтөр								
Төрөт	40,7	32,3	29,6	29,1	19,8	26,8	24,0	23,3
Фертилдик	5,5	5,2	4,4	3,6	2,4	3,1	3,0	2,9
Жакырчылык	69,5	40,0	49,0	57,0	62,6	33,7	25,3	33,3

Булак: McAuley A., 1979; Мировой атлас данных, 2022; World Bank, 2024

Саламаттыкты сактоонун жалпы чыгымдары киши башына 80-90 доллар чегинде болгон өлкөлөрдө ушул маанилүү демографиялык көрсөткүчтөрдү салыштырмалуу изилдөө экономикалык эмес факторлордун маанилүү ролун көрсөттү. Дүйнөлүк банктын маалымат базасына ылайык, 2014-жылы саламаттыкты сактоого жалпы чыгашасы киши башына 80-90 долларды түзгөн Азия жана Африка өлкөлөрүнүн арасында Кыргыз Республикасы, Бутан, Йемен, Замбия, Кот-д’Ивуар жана Сьерра-Леоне кирген. Саламаттыкты сактоого жалпы чыгашалардын болжол менен бирдей деңгээлине карабастан изилденген өлкөлөрдө ымыркайлардын жана энелердин өлүмүнүн көрсөткүчтөрүндө олуттуу айырмачылыктар болгон. Алсак, Кыргызстанда ымыркайлардын өлүмүнүн деңгээли 2014-жылы 1000 тирүү төрөлгөнгө 19дү түзгөн, Сьерра-Леонеге караганда (87) 4,5 эсеге, энелердин өлүмү 13,5 эсеге төмөн болгон (тиешелүү түрдө 46 жана 622 жүз миң тирүү төрөлгөндөргө). Биз тараптан алынган маалыматтар Азиянын жана Африканын айрым өлкөлөрүндө экономикалык факторлор, тактап айтканда, калктын киши башына ИДП жана саламаттыкты сактоого жалпы чыгашалардын деңгээли ымыркайлардын жана энелердин өлүмү сыяктуу маанилүү демографиялык көрсөткүчтөргө олуттуу таасирин тийгизбей тургандыгын көрсөтүп турат. Ошол эле учурда биз Кыргызстандын аялдардын сабаттуулугунун жогорку деңгээлинин, дарыгерлердин жана медайымдардын болушунун, контрацептивдерди колдонуунун, ичүүчү таза суунун жана санитариянын болушу ымыркайлардын жана энелердин өлүмү оң динамикасында маанилүү ролду ынанымдуу далилдедик.

Кыргызстанда жана Россияда 1990-2021-жылдары калктын жан башына ИДПнын доллар менен, жакырчылыктын жана теңсиздиктин деңгээлин динамикасын салыштырмалуу талдоо көрсөткөндөй, 1990-жылы Россияда СССР кулаганга чейин калктын жан башына ИДП Кыргызстанга салыштырмалуу 6 эсе жогору болгон (тиешелүүлүгүнө жараша 3492 жана 609 доллар) (2-таблица).

2-таблица – Кыргызстанда жана Россияда ИДПнын жан башына АКШ долларында динамикасы, 1990-2021-жылдар

Жыл \ Өлкө	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2022
Кыргызстан	609	364	279	476	880	1121	1655
Россия	3492	2665	1771	5313	10675	9313	15270

Булак: ВБ, 2024

Бирок 3-таблицада көрсөтүлгөндөй жакырчылыктын деңгээлинин айырмасы анчалык деле чоң болгон жок. 2000 жана 2020-жылдары гана салыштырылган өлкөлөрдүн жакырчылык деңгээлинде эки эседен ашык айырма болгон.

3-таблица - Кыргызстанда жана Россияда пайыз менен жакырчылыктын деңгээлинин динамикасы, 1992-2020-жылдар

Жыл \ Өлкө	1992	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Кыргызстан	57,0	43,5	62,6	45,9	33,7	30,6	25,3
Россия	33,5	29,0	29,0	25,4	17,7	16,1	12,1

Булак: Мировой атлас данных, 2017; ВБ, 2022

Джини индексинин салыштырма талдоосу көрсөткөндөй 1993-жылы бул көрсөткүч Кыргызстанда (53,7) Россияга караганда (42,0) өтө жогору болгон (4-таблица).

4-таблица - Кыргыз Республикасындагы жана Россиядагы Джини индексинин динамикасы, 1993-2020-жылдар

Жыл \ Өлкө	1993	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Кыргызстан	53,7	46,4	31,0	32,6	30,1	29,0	29,0
Россия	42,0	40,0	36,9	41,2	39,5	36,8	30,0

Булак: Мировой атлас данных, 2017; ВБ, 2022

Кийинки жылдары Джини индекси эки өлкөдө акырындык менен төмөндөдү, бирок Кыргызстанда кыйла төмөндөдү. 2000-жылдан баштап теңсиздик Россияда жогору болгон (Джини индекси 36,8-41,3) Кыргызстанга салыштырмалуу (29,0-32,6) 2020-жылы гана теңелип (тиешелүүлүгүнө жараша 30,0 жана 29,0). Бул карама-каршы көрүнгөн тенденциянын себеби эмнеде? Дүйнөлүк банктын 2000/2001-жылдагы дүйнөлүк өнүгүү отчетунда Кытай, Индия жана Индонезиянын мисалында аймактын көлөмү жана калктын саны кичинекей өлкөлөргө салыштырмалуу теңсиздиктин деңгээлине олуттуу таасирин белгилеген. Бул жарым-жартылай Россияга салыштырмалуу Кыргызстанда теңсиздиктин деңгээлинин төмөндүгүнүн фактысын түшүндүрүшү мүмкүн, анын аймагы чоң жана миллиондогон калкы бар.

Коррупция экономикалык өнүгүүнүн тормозу гана эмес, ошондой эле өлкөлөрдөгү жакырчылыкты жана теңсиздикти күчөтөт. 5-таблицада Кыргызстандагы жана Россиядагы 2012-2020-жылдардагы коррупциянын индекси боюнча маалыматтар берилген. 2012-жылы коррупцияны кабылдоо индекси боюнча Кыргызстан 176 өлкөнүн ичинен 154 орунда турса, 2015-жылы 123-орунга көтөрүлгөн, Россия тиешелүүлүгүнө жараша 133 жана 119-орундарды ээлеген. Бул эки өлкөдө коррупциянын бир аз азайгандыгын көрсөтүп турат. 2020-жылы Кыргызстан жана Россия 144 жана 136-орундарды ээлешкен. Бул маалыматтар эки өлкөдөгү коррупциялык кырдаалдын начарлап баратканын көрсөтүп турат.

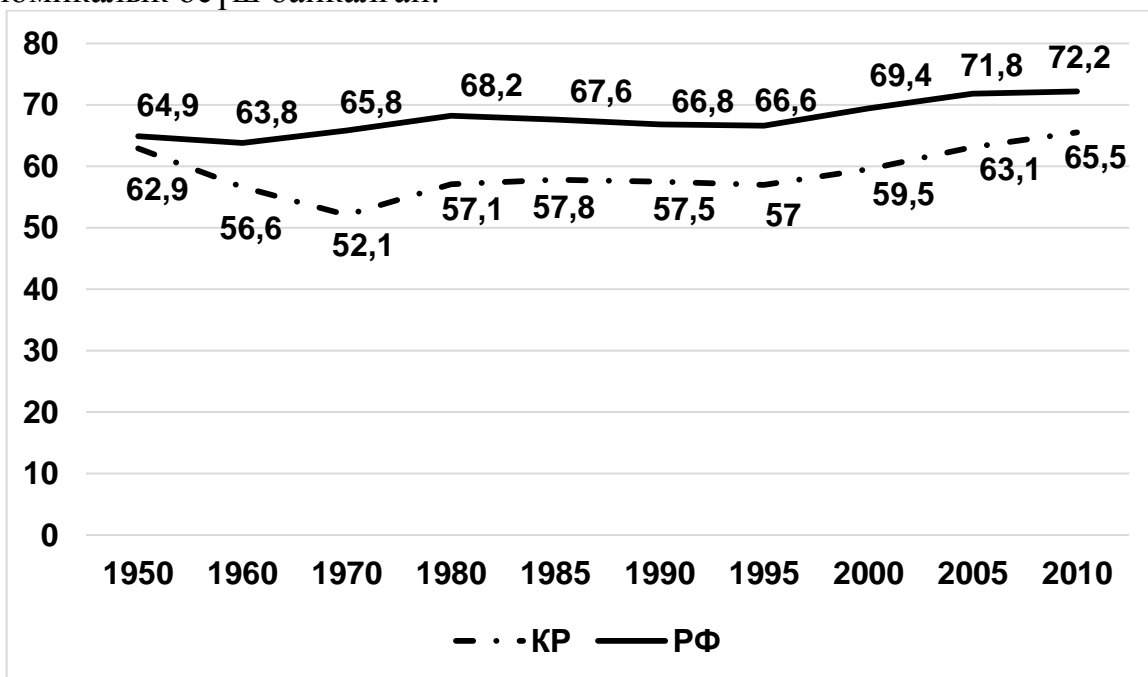
5-таблица – Дүйнөнүн 176 мамлекетинин арасында коррупцияны кабыл алуу индекси боюнча КР менен Россиянын орду, 2012-2020-жылдар

Жыл \ Өлкө	2012	2013	2014	2015	2020
Кыргызстан	154	150	136	123	144
Россия	133	127	136	119	136

Булак: The Corruption Perceptions Index, 2012-2022

Демографиялык өтүү (ДӨ) - бул калктын көбөйүү түрлөрүнүн өзгөрүшүн түшүндүрүү үчүн заманбап демографияда колдонулган түшүнүк. Азыркы учурда стадияларын бөлүп көрсөтүү менен жана андайлары жок ДӨ бир нече классификациясы иштелип чыкты. Бул эмгекте Эл аралык валюта фондунун ДӨ классификациясы колдонулган, анда фертилдиктин жана өлүмдүн деңгээлине, ошондой эле эмгекке жарамдуу калктын балдарга жана карыларга карата үлүшүнө жараша 4 стадиясы каралган. Биринчиси, ДӨ чейинки стадия, фертилдиктин, өлүм, балдардын демографиялык жүгү жогорку деңгээли жана эмгекке жарамдуу калктын аз үлүшү менен мүнөздөлөт. Экинчи (өткөөл) стадияда фертилдиктин төмөндөшү башталат, бирок ал салыштырмалуу жогору жана эмгекке жарамдуу калктын үлүшү жакынкы он жылдыктарда туу чокусуна жетиши мүмкүн. Үчүнчүсү - өнүккөн этап, мында эмгекке жарамдуу калктын балдарга жана улгайган адамдарга карата кыйла үлүшүнүн аркасында өлкө

биринчи демографиялык дивиденд ала баштайт. Төртүнчүсү- ДӨ кеч стадиясы. Ал эмгекке жарамдуу калктын үлүшүнүн төмөндөшү, калктын тез картаюусу жана биринчи демографиялык дивиденддин аякташы менен мүнөздөлөт. Белгилүү болгондой, демографиялык дивиденд өлкөнүн экономикалык өсүшүнө жана жакырчылыктын төмөндөшүнө өбөлгө түзөт. 5-сүрөттөн 1960-2000-жылдары Кыргызстандын калкынын эмгекке жарамдуу бөлүгүнүн үлүшү (52,1-59,5%) Россия менен салыштырганда (63,8-69,4%) төмөн болгонун көрсөтөт. Ушул он жылдыктарда Москвадан келген дотациялардын, анын ичинде СССР мезгилинде Россиянын демографиялык дивидендинин эсебинен республикада экономикалык өсүш байкалган.

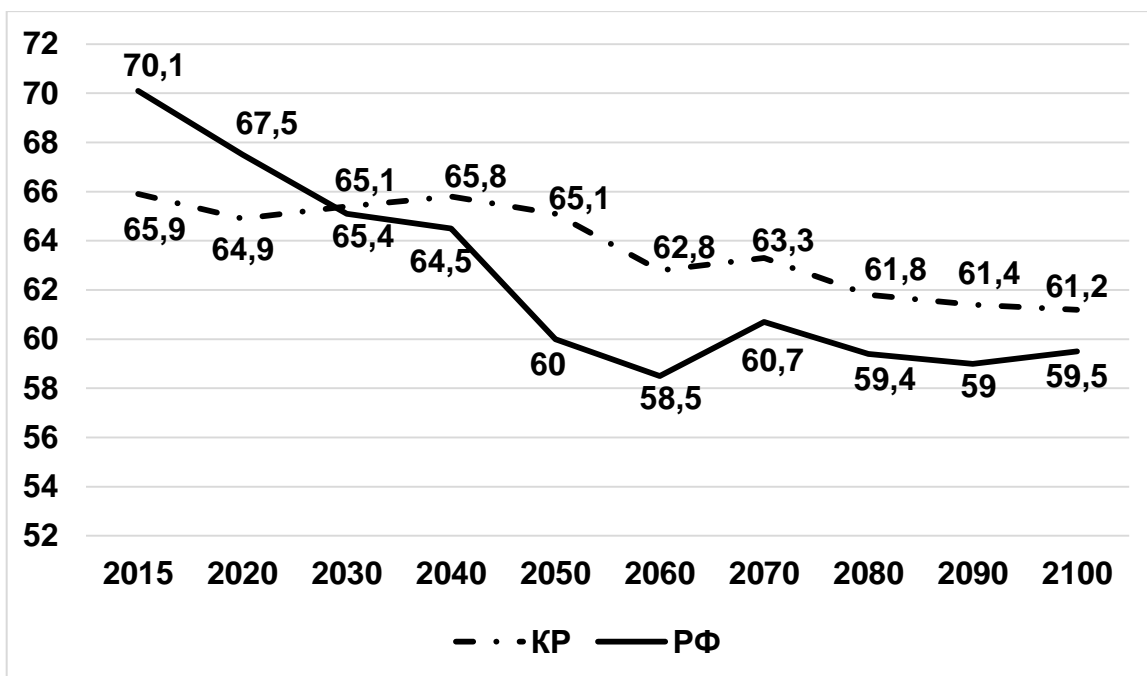

5-сүрөт - Кыргыз Республикасынын жана Россиянын калкынын ишке жарамдуу бөлүгүнүн үлүшүнүн динамикасы (15-64 жаш), 1950-2010-жылдар (UN, 2010)

2005 жана 2010-жылдары Кыргызстандын эмгекке жарамдуу калкынын (15-64 жаш) үлүшү тиешелүүлүгүнө жараша 63,1% жана 65,5% га чейин өстү, бул демографиялык дивиденд алуу жана экономикалык өсүш үчүн ыңгайлуу болуп саналат. Бул оң өзгөрүүлөр бизди өлкө Эл аралык валюта фондунун (IMF, 2019) классификациясына ылайык демографиялык өтүүнүн үчүнчү стадиясында турат деген жыйынтыкка келүүгө мүмкүндүк берди.

БУУнун (UN Population Prospects, 2010) болжолунан көрүнүп тургандай, Кыргызстанда эмгекке жарамдуу калктын жогорку үлүшү (65,9-65,8%) 2015-2050-жылдарда сакталат, бирок 2100 жылы 61,2%га чейин төмөндөйт (6-сүрөт). Россияда тескерисинче бул көрсөткүч бара-бара төмөндөйт. Демек, алдыдагы он жылдыктар Кыргызстандын демографиялык дивидендинин түшүмүн жыйноого жана экономикалык өсүшүнө ыңгайлуу болот.

6-сүрөт - Кыргызстан жана Россия калкынын ишке жарамдуу бөлүгүнүн үлүшүнүн болжолу (15-64 жаш), 2015-2100-жылдар (UN, 2010)

Ошону менен бирге, 1990-жылдары болуп өткөн экономикалык кескин төмөндөө жана менчик мамилелеринин өзгөрүшү Кыргызстандын коомунун негизи катары үй-бүлө кризисине алып келди. Никелик жана репродуктивдүү жүрүм-турумдун моделдери өзгөрдү, катталбаган никелердин саны өсүүдө, биринчи никеге тургандардын орточо жашы өсүп, балдарга болгон муктаждык азаюуда (Крыжанова О.К., 2016). Эгемендүүлүк жылдарында никесиз балдардын үлүшү 1989-жылдагы 12,7%дан 2015-жылы 31%га чейин 2,5 эсеге өскөн (Демографический ежегодник КР, 2023). СССР кулагандан кийин республикадан орус тилдүү калктын массалык агылып чыгышы башталып, калктын этникалык курамында олуттуу өзгөрүү болгондугун да белгилей кетүү керек. Алсак, эгерде 1989-жылы калкты каттоонун маалыматтары боюнча Кыргызстандагы орустардын үлүшү 21,5%га жетсе, 2015-жылы 5,9%га 2020-жылы 3,9% кыскарган (Демографический ежегодник КР, 2023). Калктын этникалык курамындагы жана үй-бүлөлүк жүрүм-турумундагы олуттуу өзгөрүүлөр диссертациянын авторуна Кыргызстандагы үчүнчү жана төртүнчү демографиялык өтүүлөрдүн критерийлеринин бар экендиги жөнүндөгү илимий тезисин негиздөөгө мүмкүндүк берди.

Кыргызстанда акыркы он жылдыктарда (1995-2020-жылдар) калктын демографиялык жүрүм-турумуна өзүнүн масштабы жана узактыгы, ошондой эле социалдык-экономикалык жана демографиялык кесепеттери боюнча болуп көрбөгөндөй олуттуу таасирин тийгизди. Тышкы миграция процесстерине баарынан мурда Россияга Кыргызстандын калкынын эмгекке жарамдуу бөлүгү

активдүү катышат. 2007-2011-жылдары эмигранттардын жалпы санында эмгекке жарамдуу курактагы адамдар 85% ды түзгөн. Кыргыз эмгек мигранттарынын ичинен ар кайсы жылдары 12,5% дан 19,5% га чейин жогорку билимге, 16,8% дан 23,4% га чейин - атайын орто билимге жана 28,2% дан 52,3% га чейин - жалпы орто билимге ээ болушкан (Единый доклад по миграции в КР. Министерство труда, миграции и молодежи, 2014). 2015-2020-жылдары кыргыз эмгек мигранттарынын арасында дарыгерлер, мугалимдер жана окумуштуулар көбөйдү (Концепция миграционной политики Кыргызской Республики на 2021-2030 годы). Ошентип, Кыргызстандан Россияга кабыл алуучу өлкөнүн экономикасына белгилүү салым кошкон калктын эмгекке жарамдуу бөлүгү гана эмес, билимдүү бөлүгү да эмиграцияга кетип жатат (Ионцев В.А., 2010). Башка жагынан алганда, кыргыз эмгек мигранттарынан акча которуулардын көлөмү 2007-2022-жылдары республиканын ИДПсынын 27-34% жеткен (Всемирный Банк, 2024). Ошондуктан миграция жана акча которуулар Кыргызстандын үй чарбалары үчүн жакырчылыкты жана теңсиздикти жеңилдетүүнүн маанилүү факторуна айланды (Кумсков Г.В., 2012). Кыргызстандын Улуттук статистикалык комитетинин (2023) маалыматы боюнча мигранттардын акча которууларын алып салганда өтө жакырчылыктын деңгээли 2021 жылы 6% дан 17,1% га чейин өсмөк. 2021-жылы Россиядан кыргыз эмгек мигранттарынын акча которуулары кайрадан 2 миллиард АКШ долларынан (2,19 миллиард) ашып, 2022-жылы 3 миллиардга (2,92 миллиард) жакындады (Национальный банк КР, 2023). Ошентип, Кыргызстандан Россияга эмгек миграциясы кош оң мааниге ээ: бир жагынан ал Россиянын эмгекке жарамдуу калкынын үлүшүн толуктайт, экинчи жагынан Кыргыз Республикасына демографиялык дивиденд алып келет.

Демографиялык өзгөрүүлөр менен катар эпидемиологиялык өтүү жүрүп жатат. Ошол эле учурда, калктын орточо жашоо узактыгын жогорулатуу максатында, өлкөнүн илимий негизделген экономикалык жана демографиялык саясатын, саламаттыкты сактоону өнүктүрүү стратегиясын жана ден соолукту чыңдоо стратегиясын иштеп чыгуу үчүн өлкөнүн эпидемиологиялык өткөөлдүн кайсы стадиясында же этабында тургандыгын баалоо өтө маанилүү.

Эпидемиологиялык өткөөл (ЭӨ) концепциянын автору Омран А. (Omran A., 1971) бул тарыхый процесстин үч стадиясын аныктаган. Биринчи стадия жугуштуу оорулар жана ачарчылык доору катары мүнөздөлөт, анда адамдардын орточо жашоо узактыгы 20-40 жыл болгон. Экинчи стадия - пандемиялардын жана ачарчылыктын артка чегинүүсү, бул көрсөткүч 50 жылга чейин өсүшүнө алып келди. Үчүнчү стадия – жүрөк кан тамыр оорулары, рак, жол кырсыктары сыяктуу жана башка техногендик оорулардын күчөшү. Ушул стадияда инфекциялардан өлүмдүн кыскаруусу уланууда, жугуштуу эмес ооруларга көзөмөл орнотулууда, орточо жашоо узактыгы 70 жыл же андан көп өсүшү менен коштолууда.

Төртүнчү бөлүмдө "Кыргыз Республикасындагы эпидемиологиялык процесстерди эске алуу менен илимий негизделген экономикалык жана демографиялык саясатты иштеп чыгуу стратегиясы" өзүн-өзү сактоочу жүрүм-турумдун, экономикалык жана демографиялык көрсөткүчтөрү жана алардын эпидемиологиялык өтүүлөргө тийгизген таасири берилген, өлкөдөгү эпидемиологиялык өтүүнүн үчүнчү баскычынын критерийлеринин жана бул процесстин аралаш моделинин илимий негиздемеси баяндалган.

2020-жылы өнөкөт жугуштуу эмес оорулар Кыргызстандын калкынын өлүмүнүн бардык себептеринин 83%ын түздү. Өлүмдүн негизги себеби – жүрөк-кан тамыр оорулары (53%). Өлүмгө инфекциялык оорулар, энелердин жана перинаталдык патологиялар жана тамактануу менен байланышкан оорулар 11%, жаракаттар жана кырсыктар 10% себеп болгон (WHO NCD Profile, Kyrgyzstan, 2022). Бул өлкө жугуштуу эмес жана жугуштуу оорулардын, ошондой эле травматизмдин жана башка кырсыктардын үч эселенген оорчулугуна дуушар болгонун көрсөтүп турат. 2020-жылы 15 жаштан жогорку курактагылар арасында алкогольдук ичимдиктер жылына киши башына 6 литрди түзгөн. Кыргызстан жүрөк кан тамыр оорулары үчүн коркунучтуу фактор болуп саналган ашкана тузун колдонуу боюнча дүйнөнүн 187 мамлекетинин арасында 4-орунда турат. Алсак, 1990 жана 2010-жылдары республикада күнүнө тиешелүүлүгүнө жараша 5,09 жана 5,38 г туз керектеген, Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун сунушу боюнча күнүнө 2 грамдан аз болушу керек (Powles J. et al., 2013). Кыргызстандын эркектеринин жана аялдарынын семирүүсү 13% жана 18% учурга туура келет. Эркектер арасында тамеки тартуунун таралышы жогору (50%), аялдар арасында 4% га жетет. Артериалдык гипертония эркектердин 23%нан, аялдардын 22%нан табылган (WHO NCD Profile, Kyrgyzstan, 2022). 2020-жылы 100 миң калкка өлүмдүн (жашы боюнча стандартташтырылган өлүм көрсөткүчү) негизги 10 себеби: 1) жүрөктүн ишемиялык оорусу – 246,3; 2) мээнин инсульту – 92,5; 3) боор оорулары – 34,0; 4) өпкө оорулары – 30,3; 5) ашказан рагы – 17,6; 6) Альцгеймер оорусу – 15,2; 7) жол кырсыктары – 13,8; 8) өпкө рагы – 13,5; 9) жатын моюнчасынын рагы – 11,2; 10) сасык тумоо жана пневмония – 10,9 (World Health Rankings, 2022).

Ошентип, Кыргызстандын калкы өзүн-өзү сактоо жүрүм-турумунун төмөн деңгээли менен мүнөздөлөт. Бул жүрөк-кан тамыр оорулары, рак жана башка жугуштуу эмес оорулардын тобокелдик факторлорунун кеңири таралышы менен далилденген (тамеки чегүү, алкогольдук ичимдиктерин ичүү, туздуу тамак, семирүү жана башкалар). Эл аралык тажрыйба көрсөткөндөй, өзүн-өзү сактоо жүрүм-турумунун төмөн деңгээли эмгекке жарамдуу курактагы, баарыдан мурда эркектердин арасында жүрөк-кан тамыр оорулары өлүмгө учуроонун жогорку деңгээлине алып келет, бул өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизет, ал эми баккан адамынан айрылуу жакырчылыктын терендешине өбөлгө түзөт.

Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюмунун (ОЭСР, OECD) мүчө-мамлекеттердин саламаттык сактоо системасына мамлекеттик каражаттарды (ИДПнын 5%дан ашыгы) пайдалануу менен салынган эбегейсиз инвестиция жугуштуу эмес оорулардан, өзгөчө жүрөк-кан тамыр оорулары өлүмдөрдүн бир кыйла кыскарышын камсыз кылды. 1960-жылдардын экинчи жарымында Батыш Европада, АКШ, Япония жана башка өнүккөн өлкөлөрдө башталган «жүрөк-кан тамыр революциясы» эмгекке жарамдуу жана улгайган калктын өлүмүнүн кыйшаюусуз төмөндөшүнө жана орто жашоо убактынын өсүшүнө алып келди (Meslé F., Vallin J., 2006). 6-таблицада көрсөтүлгөндөй, Кыргызстанда, коңшу мамлекеттерде жана Россияда ИДПга карата мамлекеттик саламаттыкты сактоого чыгымдардын үлүшү 1995-2015-жылдары төмөн болгон, 2021 жылы Кыргызстанда 2,9%, Казакстанда 2,5%, Кытайда 2,9%, Тажикстанда 1,9%, Өзбекстанда 3,0% жана Россияда 5,2% түзгөн.

6-таблица - Кыргыз Республикасында, коңшу өлкөлөрдө жана Россияда ИДПга карата пайыз менен мамлекеттик саламаттыкты сактоого чыгашалардын динамикасы, 1995-2020 жылдар

Жыл \ Өлкө	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Кыргызстан	3,0	2,1	2,3	3,7	2,7	2,3
Казакстан	3,0	2,1	2,5	2,7	1,9	2,5
Кытай	1,7	1,7	1,8	2,6	2,9	3,0
Тажикстан	1,2	0,9	1,1	1,5	2,0	2,1
Өзбекстан	3,6	2,5	2,2	2,6	2,3	3,1
РФ	3,9	3,2	3,2	3,5	3,1	5,3

Булак: Мировой атлас данных, 2017; World Bank, 2024

Ошентип, өнүккөн өлкөлөр менен биз талдап жаткан өлкөлөрдүн ортосунда бул көрсөткүчтүн маанилеринде чоң айырма бар. Демек, Кыргызстан, коңшу мамлекеттер жана Россия саламаттыкты сактоо системасын каржылоо саясатын кайра карап чыгып, ИДПдан жана жалпы мамлекеттик бюджеттен мамлекеттик чыгашалардын үлүшүн акырындык менен көбөйтүүсү зарыл. Бул калктын ден соолугун чыңдашына алып келет. 1995-жылы Кыргызстанда жана Кытайда калктын киши башына саламаттыкты сактоого жалпы чыгашалар өтө төмөн (тиешелүүлүгүнө жараша 19 жана 21 доллар), Тажикстанда андан да төмөн (3 доллар) болгон. Өзбекстанда, Казакстанда жана Россияда бул көрсөткүч тиешелүүлүгүнө жараша 30, 48 жана 113 долларды түзгөн (WHO, 2017).

Калктын жашоо узактыгы 1960-жылы Кытайда эң төмөнкү (43,7 жыл) болгон. Андан кийинки орунда Кыргызстан (56,1 жаш), Тажикстан (56,2 жаш), Казакстан (58,4 жаш), Өзбекстан (58,8 жаш) жана Россия (66,1 жаш) жайгашкан (7 таблица). 2022-жылга карата бул көрсөткүч Кытайда 79,0 жылга, башкача айтканда 1960-жылга салыштырмалуу 35,3 жылга көбөйгөн. Кыргызстанда

ушул эле 62 жылдын ичинде (1960-2022-жылдары) орточо жашоо узактыгы 15,7 жашка, Казакстанда 13 жашка, Тажикстанда 15,2 жашка, Өзбекстанда 13 жашка жана Россияда 15,2 жашка өстү.

7-таблица - Кыргыз Республикасынын, коңшу мамлекеттердин жана Россиянын калкынын орточо жашоо узактыгынын (ОЖУ) (жылдар) динамикасы, 1960-2020 жылдар

Жыл \ Өлкө	1960	1970	1990	2000	2010	2015	2020
Кыргызстан	56,1	60,2	68,3	68,6	69,3	70,7	71,8
Казакстан	58,4	62,3	68,3	65,5	68,3	72,0	71,4
Кытай	43,7	59,1	69,3	72,0	75,2	76,1	77,1
Тажикстан	56,2	60,1	63,1	65,5	69,6	70,9	71,3
Өзбекстан	58,8	62,4	66,5	67,2	70,0	71,2	71,8
РФ	66,1	68,1	68,9	65,5	68,8	71,2	71,3

Булак: Мировой атлас данных, 2017

Ошентип, Кытайда гана таасирдүү экономикалык өсүш калктын орточо жашоо узактыгы олуттуу жана тездетилген өсүшү менен коштолду. Демек, экономикалык фактор, тактап айтканда, калктын киши башына ИДПнын учурдагы деңгээли жана саламаттыкты сактоого доллар менен жалпы чыгашалар Кыргызстанда, коңшу өлкөлөрдө жана Россияда, Кытайдан тышкары, калктын орточо жашоо узактыгы динамикасына олуттуу таасирин тийгизген жок. Мындан тышкары, 1990-2005-жылдары жүрөк-кан тамыр оорулары өлүмдүн (жашы боюнча стандартташтырылган өлүм көрсөткүчү) эң жогорку көрсөткүчтөрү Россияда (тиешелүүлүгүнө жараша 100 миң калкка 618 жана 908) жана Казакстанда (тиешелүүлүгүнө жараша 100 миң калкка 597 жана 846) катталган. Кыргызстанда бул көрсөткүчтүн эң жогорку деңгээли 2005-жылы (100 миң калкка 733), 2019 жылы Тажикстанда (100 миң калкка 689), 2010 жылы Өзбекстанда (100 миң калкка 1116), 1990 жылы Кытайда (100 миң калкка 365), 2005 жылы Россияда (100 миң калкка 908) белгиленген (Мировой атлас данных, 2022).

Кыргызстанда саламаттыкты сактоого мамлекеттик чыгымдардын аз болушунун натыйжасында калктын орточо жашоо узактыгы 1990-жылдагы 68,3 жаштан 2012-жылы 70 жашка чейин өтө жай өсүүсү байкалган, башкача айтканда, бул көрсөткүч жыл сайын 0,08 жылга өскөн. Классикалык (батыш) ЭӨ модели менен бул көрсөткүч 0,25 жылды, заманбап (узартылган) ЭӨ модели менен - 0,44 жылды жана тездетилген ЭӨ модели менен - жылына 1 жылды түзгөнү көрсөтүлгөн (Oerppen J., Vaupel J., 2002; Ikeda N. et al., 2011; Klenk J. et al., 2016).

2000-жылы гана Кыргызстанда төрөлүү жана өлүм (тиешелүүлүгүнө жараша 1000 калкка 21,7 жана 7,7) жана фертилдик (бир аялга 2,7 бала) ЭӨнин

үчүнчү стадиянын критерийлерине туура келип баштады. Бирок 2010-жылдан 2017-жылга чейин төрөлүү жана фертилдик көрсөткүчтөр кайрадан өскөн. Ымыркайлардын жана энелердин өлүмү ЭӨнүн үчүнчү стадиясына 2012-жылы талап кылынган деңгээлге жеткен. Жогоруда айтылган маалыматтарды, ошондой эле жугуштуу эмес оорулардан, инфекциялардан, перинаталдык жана энелик абалдардан, травмалардан жана кырсыктардан каза болгондордун жогорку көрсөткүчтөрүн эске алуу менен Кыргызстан "үч эсе оорчулукту" сезип жатат деп айтууга болот. Бул фактылар бизге 1960-2010-жылдары Кыргызстандын эпидемиологиялык өтүүнүн экинчи стадиясынан үчүнчү стадиясына трансформациялоо жана 2012-жылы орточо жашоо узактыгы биринчи жолу 70 жашка жеткени эпидемиологиялык өтүүнүн үчүнчү стадиясына кирүүсү жөнүндө жобону негиздөөгө мүмкүндүк берди. Кыргызстан 1920-1960-жылдары үчүнчү стадиясында болгон деген ырастоо жаңылыш экендиги жана республикадагы эпидемиологиялык өтүүнүн аралаш моделинин тезиси далилденген. Толук талдоо көрсөткөндөй, 1960-жылдан 2000-2005-жылга чейин Кыргызстандагы калктын орточо жашоо узактыгынын динамикасы жарым батыш жана жогорку орто аралык ЭӨнүн моделдерине жакын болгон, фертилдиктин динамикасы - тез моделге жана ымыркайлардын өлүмүнүн динамикасы жогорудагы орто ЭӨнүн моделине жакын экенин көрсөттү.

Бешинчи бөлүмдө "Кыргыз Республикасындагы саясий, экономикалык, демографиялык жана миграциялык процесстерди эске алуу менен теңсиздикти жана жакырчылыкты жоюу жолдору" "эпидемиологиялык дивиденд" жөнүндө илимий тезис негизделген, жакырчылыкты жана теңсиздикти кыскартуунун негизги багыттары баяндалган жана саясий системалардын жаңы классификациясы берилген.

Өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү өлүмдүн негизги себеби өнөкөт жугуштуу эмес оорулар болуп саналат, алардын экономикалык өнүгүүсүнө эбегейсиз зыян алып келүүдө. American Heart Association (2017) болжолдоолорго ылайык, бул көрсөткүч 2035-жылга карата 1,1 триллион доллардан ашат, анын ичинен медициналык кызмат көрсөтүүлөргө кеткен чыгымдар 749 млрд, кыйыр чыгымдар – 368 млрд долларды түзөт. Кыйыр чыгымдар жумуш ордунда жана үйдө эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнөн келип чыккан жоготууларды билдирет. European Cardiovascular Disease Statistics (2017) маалыматы боюнча, жалпысынан 2014-2015-жылдары жүрөк-кан тамыр ооруларынын экономикалык баасы Европа Биримдиги өлкөлөрүндө өсүп, жылына 210 миллиард еврого жеткен. Алардын 53%ы (111 млрд евро) медициналык кызмат көрсөтүүлөргө кеткен чыгымдар, 26%ы (54 млрд евро) өндүрүштүк жоготуулар жана 21%ы (45 млрд евро) жүрөк-кан тамыр оорулары менен ооругандарга расмий жардам. Концевая А.В. жана авторлоштор (2018) 2016-жылы, Россияда жүрөк-кан тамыр ооруларынын эрте өлүмдөн улам, 4,5 миллион жыл потенциалдуу өмүрүн жоготкон, негизинен эркектер (3,3 миллион жыл) арасында. Жалпысынан 2016-жылы өлкө боюнча жүрөк-кан тамыр

ооруларынын келтирилген экономикалык зыян 2,7 триллион рубльди же ИДПнын 3,2%ын түзгөн.

2016-жылы Кыргызстанда жүргүзүлгөн баалоо изилдөөлөрү көрсөткөндөй, жугуштуу эмес оорулардын экономикалык жүгү 17,1 млрд. сомду түзгөн. Жугуштуу эмес оорулардан эрте өлүмгө учуроодон (65 жашка чейинки адамдар) экономикалык жоготуулар 10,4 млрд. сомго барабар болгон, анын ичинен жүрөк-кан тамыр ооруларынан - 5,5 млрд., рактан - 4,3 млрд., өпкө ооруларынан - 0,4 млрд. жана кант диабетинен - 0,2 млрд. түзгөн. Жүрөк-кан тамыр ооруларынын жалпы экономикалык жүгү 8,99 млрд. сомго жетти. Белгилей кетсек, 2015-жылы республиканын саламаттык сактоонун жалпы бюджетти 13,2 млрд. сомду түзгөн, башкача айтканда жугуштуу эмес оорулардын экономикалык жүгүнөн (17,1 млрд. сом) аз болгон (WHO/UNDP).

Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө жүрөк-кан тамыр ооруларынын жүгүн арзан, бирок эффективдүү профилактикалык интервенциялар жыл сайын 24 миллион адамдын өмүрүн сактап калышы мүмкүн экени далилденген. Өлүмдү азайтуу бул өлкөлөрдүн экономикалык чыгымдарын жылына 8 миллиард долларга азайтат (Estel C., Conti C., 2016).

Жүрөк-кан тамыр ооруларынын өлүмдүн көбөйүшү же азайтуусу экономикалык аспектилерине байланыштуу көптөгөн аныктамалар бар, атап айтканда, экономикалык зыян, экономикалык жүк, экономикалык чыгымдар, экономикалык үнөмдөө, статикалык экономикалык пайда, экономикалык жоготуулар жана башкалар. Бирок алар демографиялык жана эпидемиологиялык процесстердин чечүүчү ролун чагылдырбайт. Бул актуалдуу проблеманын экономикалык компонентинин концептуалдык аппаратында бирдейликти камсыз кылуу максатында биз «эпидемиологиялык дивиденд» илимий тезисти дүйнөлүк деңгээлде таанылган «демографиялык дивиденд» концепциясына окшоштуруп негиздедик. Эки аныктаманын ортосундагы табигый байланыш жана өз ара көз карандылык да маанилүү. «Эпидемиологиялык дивиденд» деп биз эмгекке жарамдуу калктын, биринчи кезекте, жүрөк-кан тамыр ооруларынын жогорку өлүмдүн аз өлүмгө өтүүсүнөн экономикалык пайда алуу деп түшүнөбиз. Эмгекке жарамдуу калктын жүрөк-кан тамыр ооруларынын эрте өлүмүнүн алдын алуу эмгекке жарамдуу калктын багуусундагыларга карата катышынын сакталышына жана/же көбөйүшүнө алып келет. Бул демографиялык дивиденд алуу үчүн жагымдуу шарттарды түзөт. Негизделген аныктама өзгөчө чечим кабыл алуучулар үчүн жагымдуураак жана түшүнүктүү. Биздин пикирибиз боюнча тарыхый маанилүү түшүнүктөрдүн (теориялардын, концепциялардын) хронологиялык өнүгүшү мындайча көрүнөт: демографиялык өткөөл - эпидемиологиялык өткөөл - демографиялык дивиденд - эпидемиологиялык дивиденд. Бул концептуалдык мамиле демографиялык жана эпидемиологиялык теориялардын өз ара көз карандылыгын жана тыгыз өз ара байланышын көрсөтөт жана өлкөнүн социалдык-экономикалык, демографиялык жана миграциялык саясатын иштеп чыгууда ага көңүл буруу керек.

Кыргызстан жакырчылыкты 1990-жылдардын башында мамлекеттик маанидеги көйгөй катары тааныган. Жакырчылыкты жоюу үчүн стратегиялык документтер кабыл алынган (1998-2005 жылдарга жакырчылыкты жоюунун Улуттук «Аракет» программасы, 2003-2005-жылдарга жакырчылыкты кыскартуунун Улуттук стратегиясы, 2010-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери, 2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы).

2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын маанилүү максаттарынын бири атаандаштыкка жөндөмдүү жана инновациялык экономиканы түзүү, жеке секторду колдоо жана кеңейтүү болуп саналат, ал өз кезегинде өлкөнүн ишке жарамдуу калкынын өсүп жаткан үлүшү үчүн жогорку сапаттагы жумуш орундарын камсыз кылат. Эмгек миграциясын жана өлкөнүн экономикасынын эмгек мигранттарынын акча которууларына көз карандылыгын кыскартуу милдети коюлган. Билим берүү жана саламаттыкты сактоо мамлекеттин социалдык саясатынын негизи катары каралат. Бул программанын артыкчылыктуу милдеттеринин бири калктын социалдык жактан аялуу топторун мамлекеттик колдоону камтуу болуп саналат. Келе жаткан калктын картаюусун эске алуу менен 2030-жылдан баштап татыктуу эмгек жана кадырлуу карылык стратегиясы иштелип чыгат, ал өлкөдөгү улгайган адамдардын потенциалын узак убакытка пайдаланууга мүмкүндүк берет. Бул стратегияга боюнча 2040 жылында калктын орточо узактыгы 80 жылга жетиши керек. Кийинки 20 жылдын ичинде 2020-жылы бул көрсөткүч 71,9 жылга барабар болгонун эске алуу менен жетишүү пландаштырылууда. Коюлган максат канчалык реалдуу?

Түштүк Кореядагы бул көрсөткүчтүн динамикасын талдап көрөлү, мурда дүйнөнүн жакыр өлкөлөрүнүн бири, азыр гүлдөгөн мамлекет. 1950-жылдан 1970-жылга чейин бир гана жолу өлкө 20 жылдын ичинде калктын орточо жашоо узактыгын 25,5 жылга көбөйтүүгө жетишти (тиешелүүлүгүнө жараша 35,3 жаштан 60,8 жашка чейин), башкача айтканда, өсүү жылына 1,27 жылды түздү. Калган жыйырма жылдыктарда (1960-1980-жылдар, 1970-1990-жылдар, 1990-2010-жылдар, 2000-2020-жылдар) калктын орточо жашоо узактыгынын өсүшү жылына орточо 0,5 жылга барабар болду. Кыргызстанда бул көрсөткүч 56,1 жылдан 1950 жылы 62,9 жылга чейин 1970 жылы өскөн, башкача айтканда 6,8 жылга (0,34 жыл жылына), 1960-1980 жылдары - 8 жылга (0,4 жыл жылына) жана 1970-жылдан 1990-жылга чейин - 7,4 жылга (0,37 жыл жылына) өскөн. Кийинки эки жыйырма жылда калктын орточо жашоо узактыгынын өсүшү кескин басандап 68,6 жыл 1990 жана 69,3 жыл 2010 жылы же 0,7 жылга (0,035 жыл жылына) жана 2000-жылдан (68,0 жаш) 2020-жылга чейин (71,9 жаш) 3,9 жылга (0,18 жыл жылына) өскөн. Жогоруда баяндалган маалыматтарга таянсак, Кыргыз Республикасын 2018-2040-жылдарга өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында өлкөнүн калкынын өмүрүнүн орточо узактыгын 80 жылга чейин

көбөйтүү боюнча максаты 2040-жылга карата мүмкүн эмес, анткени бул көрсөткүчтүн жылдык өсүшү орточо 0,4 жылды түзүүгө тийиш.

Ошону менен бирге, демографиялык жана эпидемиологиялык өтүүлөр жана дивиденддер боюнча алынган илимий маалыматтардын негизинде биз Кыргыз Республикасы төмөнкү артыкчылыктуу милдеттерди аткарууда алдыга коюлган максаттарга жакындай алат деп эсептейбиз. Биринчиден, үй-бүлөнү пландаштыруу программаларына жана аялдардын репродуктивдүү ден соолугуна, билимдүүлүктү жана аялдардын расмий эмгек рыногуна катышуусун жогорулатуу үчүн инвестициялар зарыл. Бул аракеттер фертилдикти азайтуу үчүн маанилүү себеби бир аялга 2,2-2,3 баланын деңгээлине демографиялык дивиденддерди жыйноо үчүн эң ыңгайлуу. Экинчиден, сергек жашоо мүнөзүн калыптандыруу жана жугуштуу эмес, жугуштуу оорулардын жана жол кырсыктарын алдын алуу максатында саламаттык сактоонун мамлекеттик чыгымдарын ИДПдан 5% га чейин жана андан ашыкка чейин акырындык менен жогорулатуу. Бул эрте өлүмдүн алдын алууга, калктын эмгекке жарамдуу бөлүгүн сактоого жана көбөйтүүгө өбөлгө түзөт, ошону менен биринчи жана үчүнчү демографиялык дивиденддерди алууга мүмкүндүк берет, бул өз кезегинде экономикалык өсүштү камсыз кылат, өлкөдөгү теңсиздикти жана жакырчылыкты азайтат. Үчүнчүдөн, 2021-2030-жылдарга Кыргызстандын миграциялык саясатынын концепциясына эмгек мигранттарын гана эмес, алардын мекенинде калган үй-бүлөлөрүн да колдоону караган толуктоолорду киргизүү. Эмгек мигранттарынын акча которуулары демографиялык дивиденд болуп саналат жана өлкөнүн ИДПсынын үчтөн бир бөлүгүнө жетет. Аларды алып салууда өтө жакырчылыктын деңгээли 6,0% эмес 17,1% ды 2021 жылы түзмөк. Төртүнчүдөн, биз тараптан биринчи жолу иштелип чыккан жана жалпы кабыл алынган эл аралык рейтингдерди колдонуу менен өлкөнүн саясий, экономикалык жана социалдык абалын ар тараптуу баалоого негизделген саясий системалардын жаңы концепциясын жактыруу жана киргизүү.

Экономикалык, социалдык жана демографиялык өнүгүүдө, айрыкча өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө жана өткөөл экономикалуу мамлекеттерде саясий детерминанттын мааниси жалпыга таанылган. Ушуга байланыштуу биз 2002-жылы Дүйнөлүк банк тарабынан иштелип чыккан өткөөл экономикалуу өлкөлөрдүн саясий системаларынын классификациясына сын талдоо жүргүздүк (8-таблица).

8-таблица – Өткөөл экономикадагы өлкөлөрдүн саясий системаларынын классификациясы (Всемирный банк, 2002)

Саясий системалар	Өлкөлөр
Конкуренттик демократиялар	Венгрия, Латвия, Литва, Польша, Словения, Чехия, Эстония
Концентрацияланган системалар	Болгария, Кыргызстан, Молдова, Россия, Румыния, Словакия, Украина, Хорватия

Атаандаштыкка жарамдуу эмес системалар	Беларусь, Казахстан, Түркмөнстан, Өзбекстан
Согуштан кыйраган системалар	Азербайджан, Албания, Армения, Грузия, Македония, Тажикистан

Булак: ВБ, 2024

Бул классификациянын негизин саясий эркиндик, көп партиялуулук, оппозициялык партиялардын шайлоо процессине катышуусу, өлкөдө согуштардын же жарандык чыр-чатактардын болушу же болбошу сыяктуу критерийлер түзгөн. Бирок ал социалдык-экономикалык жана демографиялык өзгөрүүлөрдүн ар тараптуулугун чагылдырбайт. Биз белгилегендей, акыркы 20 жылдын ичинде (2002-2022-жылдар) жогоруда аталган өлкөлөрдө абал олуттуу өзгөргөн. Бул жылдардын ичинде дүйнө жүзү боюнча жаңы рейтингдик инструменттер иштелип чыккан, мисалы ВТИ (Bertelsmann Transformation Index) саясий, экономикалык трансформация жана башкаруу индекси, глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси, жашоо сапаты индекси, Джини индекси, коррупцияны кабылдоо индекси жана башкалар. Бул маалыматтар мамлекеттердин социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүн бир кыйла ар тараптуу чагылдырган саясий системалардын жаңы универсалдуу классификациясын иштеп чыгуунун актуалдуулугун күбөлөндүрөт. Бул көрсөткүчтөрдүн негизинде өткөөл экономикасы менен өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн саясий системаларынын жаңы классификациясын биз иштеп чыктык. Буга байланыштуу биз өткөөл экономикасы бар жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү саясий системалардын жаңы классификациясын түзүү үчүн төмөнкү критерийлерди сунуштадык: 1) ВТИ саясий трансформациянын индекси; 2) ВТИ экономикалык трансформациянын индекси; 3) ВТИ башкаруу сапаты индекси; 4) Экономикалык эркиндиктин индекси; 5) Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси; 6) Жашоо сапаты индекси; 7) Бизнес жүргүзүүнүн жеңилдиги индекси; 8) Джини индекси; 9) Коррупцияны кабылдоо индекси; 9) ИДПга карата мамлекеттик саламаттыкты сактоого чыгашалардын үлүшү (%); 10) Саламаттык сактоого мамлекеттик чыгашалардын жалпы чыгашаларынан үлүшү (%); 11) Саламаттык сактоого чыгашалардын мамлекеттик бюджеттин үлүшү (%).

Бул көрсөткүчтөрдүн негизинде өткөөл экономикасы менен өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн саясий системаларынын жаңы классификация иштелип чыккан: 1) Жогорку социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар; 2) Орточо социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар; 3) Ортодон төмөн социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар; 4) Төмөн социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар. Өткөөл экономикасы бар мамлекеттерди жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдү белгилүү бир саясий системага классификациялоонун критерийлери катары төмөнкү көрсөткүчтөр сунушталат (9-таблица).

Көрсөткүчтөрдүн бул матрицасын колдонуу менен белгилүү бир өлкөнү тиешелүү саясий системага оңой классификациялоо болот.

9-таблица – Өткөөл экономикасы бар жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн саясий системаларына баа берүү көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	Жогорку социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар	Орточо социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар	Ортодон төмөн социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар	Төмөн социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар
ВТІ саясий трансформациянын индекси	1-50 орун	51-75 орун	76-100 орун	101-127 орун
ВТІ экономикалык трансформациянын индекси	1-50 орун	51-75 орун	76-100 орун	101-127 орун
ВТІ башкаруу сапаты индекси	1-50 орун	51-75 орун	76-100 орун	101-127 орун
Экономикалык эркиндиктин индекси	1-50 орун	51-75 орун	76-100 орун	101-177 орун
Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси	1-50 орун	51-75 орун	76-100 орун	101-144 орун
Жашоо сапаты индекси	1-50 орун	51-75 орун	76-100 орун	101-192 орун
Бизнес жүргүзүүнүн жеңилдиги индекси	1-50 орун	51-75 орун	76-100 орун	101-178 орун
Джини индекси	1-50 орун	51-75 орун	76-100 орун	101-127 орун
Коррупцияны кабылдоо индекси	30,0 азыраак	31,0-35,0	36,0-40,0	40,0 көбүрөөк
ИДПга карата мамлекеттик саламаттыкты сактоого чыгашалардын үлүшү (%)	5 көбүрөөк	4-5	2,5-4	2,5 азыраак
Саламаттык сактоого чыгашалардын мамлекеттик бюджеттен үлүшү (%)	15 көбүрөөк	10-15	8-10	8 азыраак
Саламаттык сактоого мамлекеттик чыгашалардын жалпы чыгашаларынан үлүшү (%)	70 көбүрөөк	60-70	40-60	40 азыраак

Булак: өздүк эсептөөлөр

10-таблицада автор социалдык жана экономикалык гарантияларынын деңгээлине жараша Европа жана Борбордук Азия өлкөлөрүнүн саясий системаларынын жаңы классификациясын келтирген.

10-таблица – Европа жана Борбордук Азиядагы саясий системалардын жаңы классификациясы

Саясий системалар	Өлкөлөр
Жогорку социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар	Латвия, Литва, Польша, Словакия, Словения, Чехия, Хорватия, Эстония
Орточо социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар	Албания, Болгария, Венгрия, Македония, Румыния, Молдова
Ортодон төмөн социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар	Беларусь, Казахстан, Россия, Украина
Төмөн социалдык жана экономикалык гарантиялары бар саясий системалар	Азербайджан, Армения, Грузия, Кыргызстан, Тажикистан, Түркмөнстан, Өзбекстан

Булак: өздүк эсептөөлөр

Биз тараптан сунушталган классификация боюнча Кыргыз Республикасы социалдык жана экономикалык жактан төмөн гарантиялар өлкөлөрдүн тобуна кирет жана анын көрсөткүчтөрү 11-таблицада келтирилген.

11-таблица – Кыргыз Республикасынын эл аралык рейтингдер жана саламаттык сактоо чыгымдары боюнча көрсөткүчтөрү, 2020-жыл

1.	ВТІ саясий трансформациянын индекси	63 орун
2.	ВТІ экономикалык трансформациянын индекси	68 орун
3.	ВТІ башкаруу сапаты индекси	85 орун
4.	Экономикалык эркиндиктин индекси	115 орун
5.	Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси	96 орун
6.	Жашоо сапаты индекси	114 орун
7.	Бизнес жүргүзүүнүн жеңилдиги индекси	80 орун
8.	Коррупцияны кабылдоо индекси	140 орун
9.	Джини индекси	0,29
10.	ИДПга карата мамлекеттик саламаттыкты сактоого чыгашалардын үлүшү (%)	2,3
11.	Саламаттык сактоого чыгашалардын мамлекеттик бюджеттен үлүшү (%)	6,9
12.	Саламаттык сактоого мамлекеттик чыгашалардын жалпы чыгашаларынан үлүшү (%)	45,0

Булак: өздүк эсептөөлөр

Ошентип, биз иштеп чыккан саясий системалардын жаңы классификациясы тигил же бул өлкөнү социалдык жана экономикалык

гарантиялардын негизинде мамлекеттердин тиешелүү тобуна бир кыйла комплекстүү баалоого жана классификациялоого мүмкүндүк берет. Бул классификациянын жогорку социалдык жана экономикалык гарантиялары бар мамлекетти түзүүгө багытталган өлкөнү өнүктүрүүнүн тиешелүү стратегиясын даярдоо үчүн маанилүүлүгүн негиздүү деп эсептейт.

ЖЫЙЫНТЫК

Кыргызстандагы теңсиздиктин жана жакырчылыктын демографиялык аспектилерин изилдөөгө багытталган жүргүзүлгөн изилдөөлөр төмөнкү жыйынтыктарга жетүүгө мүмкүндүк берди:

1. Кыргызстанда экономикалык жана демографиялык процесстер менен теңсиздиктин жана кедейликтин өз ара таасирин комплекстүү талдоо жана мониторинг ИДПнын киши башына АКШ доллары, төрөттүн, табигый өсүүнүн жана фертилдиктин көрсөткүчтөрүнүн трендери 1990-2020 жылдары окшош U-түрүндөгү ийри сызыкка ээ болгонун көрсөттү. Алсак, калктын жан башына ИДПнын төмөндөшү менен бул көрсөткүчтөрдүн төмөндөшү, ал эми жогорулоо менен - алардын өсүшү байкалган.
2. Жакырчылыктын деңгээли менен төрөттүн көрсөткүчүнүн ортосунда начар терс корреляциялык байланыш байкалган. Ал эми, эл аралык тажрыйба бул көрсөткүчтөрдүн ортосундагы күчтүү байланышты көрсөтүп турат, башкача айтканда, төрөттүн жана фертилдиктин төмөндөшү менен жакырчылыктын деңгээли төмөндөп, экономикалык өсүш байкалууда. Кыргызстанда 1990-жылдардын ортосунда жана 2000-жылдардын башында социалдык-экономикалык жана саясий шарттардын татаалдыгынан улам кедейчиликтин деңгээли жогору бойдон калган (57-62,6%).
3. 1985 жана 1990-жылдары тиешелүүлүгүнө жараша 0,236 жана 0,224 болгон Джини индекси республикадагы теңсиздиктин төмөнкү деңгээлин көрсөткөн. СССР кулагандан кийин бул көрсөткүч өзгөчө 2000 жана 2013-жылдары дээрлик эки эсеге өскөн (тиешелүүлүгүнө жараша 0,449 жана 0,456), бул теңсиздиктин күчөгөндүгүн билдирет. Бирок, кийинки жылдары бул көрсөткүч туруктуу төмөндөп, 2020 жана 2022-жылдары тиешелүүлүгүнө жараша 0,29 жана 0,31ге жеткен, башкача айтканда, өлкөдө теңсиздиктин олуттуу азайышы байкалган.
4. Позитивдүү демографиялык тенденциялар көрсөтүлдү. 1990-2015-жылдары төрөт интенсивдүү тышкы миграцияга карабастан кеңейтилген репродукциянын деңгээлинде болгон. Эмгекке жарамдуу курактагы адамдардын үлүшү (15-64 жаш) 2015-жылы 64,3%га жеткен. Бул фактылар республика Эл аралык валюта фондунун классификациясы боюнча демографиялык өткөөлдүн үчүнчү стадиясында экенин көрсөтүп турат. Калктын этникалык курамынын жана жубайлык жүрүм-турумунун тенденцияларына талдоо жүргүзүүнүн негизинде Кыргызстанда үчүнчү жана

- төртүнчү демографиялык өткөөлдөрдүн критерийлеринин бар экендиги жөнүндө тезис негизделген.
5. Саламаттык сактоо системасынын жалпы чыгашалардын деңгээли окшош Азия жана Африка өлкөлөрүндө ымыркайлардын жана энелердин өлүмүнүн көрсөткүчтөрүндө олуттуу айырмачылыктар бар. Кыргызстанда аялдардын сабаттуулугунун, дарыгерлердин жана медайымдардын болушунун, контрацептивдерди колдонуунун, таза ичүүчү сууга жана санитарияга (туалеттерге) жетүүнүн жогорку деңгээлинин ымыркайлардын жана энелердин өлүмүнүн көрсөткүчтөрүн жакшыртууда маанилүү ролун ынанымдуу көрсөтүп турат. Бул маалыматтар ымыркайлардын жана энелердин өлүмү сыяктуу маанилүү демографиялык көрсөткүчтөргө экономикалык фактор гана таасир этпейт деген тыянакка келүүгө мүмкүндүк берди. Себеп-натыйжа байланыштары тереңирээк жана көп кырдуу.
  6. Кыргызстандын калкынын жаш курагынын жагымдуу структурасы, атап айтканда, балдардын жана улгайган адамдардын үлүшүнө салыштырмалуу эмгекке жарамдуу калктын жогорку үлүшү көрсөтүлөт, бул демографиялык дивиденддерди алуу үчүн «мүмкүнчүлүк терезесин» түзөт. Бул өлкөнүн экономикасынын өсүшүнө салым кошо алат. Кыргызстандан Россияга эмгек миграциясы кош оң мааниге ээ: бир жагынан ал Россиянын эмгекке жарамдуу калкынын үлүшүн толуктайт, экинчи жагынан Кыргызстанга демографиялык дивиденд алып келет. 2007-2022-жылдары кыргызстандык мигранттардан акча которуулардын көлөмү өлкөнүн ИДПсынын 27-34% түзгөн, бул демографиялык дивиденд катары каралышы керек. Эгерде эмгек мигранттарынын акча которуулары эсепке алынбаса, өлкөдө өтө жакырчылыктын деңгээли 2021-жылы 6,0%дан 17,1%га чейин көтөрүлмөк.
  7. Жугуштуу жана жугуштуу эмес оорулардан жана жол-транспорт кырсыктарынан өлүмдүн жогорку көрсөткүчтөрү Кыргызстандын «үч эселенген» социалдык-экономикалык оорчулукту башынан өткөрүп жатканын айгинелейт. Эпидемиологиялык тенденцияларды терең талдоонун негизинде республика 1920-1960-жылдары эпидемиологиялык өткөөлдүн үчүнчү стадиясында болгон деген ырастоо жаңылыш. Эпидемиологиялык өтүүнүн аралаш модели жана акыркы он жылдыктарда бул процесстин экинчиден үчүнчү стадиясына трансформацияланышы, 2012-жылы өлкөнүн эпидемиологиялык өтүү үчүнчү стадиясына кириши жөнүндө илимий жобо негизделген.
  8. Калктын өзүн-өзү сактоо жүрүм-турумунун төмөн деңгээли сергек жашоо образын жайылтуу, жугуштуу жана жугуштуу эмес оорулардын, травмалардын натыйжалуу алдын алуу үчүн саламаттыкты сактоого мамлекеттик чыгашаларды ИДПнын 5% же андан ашык деңгээлине чейин көбөйтүү зарылдыгын талап кылат. Бул биринчи, экинчи жана үчүнчү демографиялык дивиденддерди алууга жана өлкөдөгү теңсиздиктин жана жакырчылыктын деңгээлин төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет.

9. «Эпидемиологиялык дивиденд» жөнүндөгү илимий тезис негизделген, ал эмгекке жарамдуу калктын, биринчи кезекте, жүрөк-кан тамыр ооруларынан жогорку өлүмдүн төмөнкү көрсөткүчкө өтүшүнөн экономикалык пайда алууну билдирет. Оорудан эрте өлүмгө жол бербөө эмгекке жарамдуу калктын багуудагы адамгарга карата катышын сактоого жана/же көбөйтүүгө алып келет, башкача айтканда, демографиялык дивиденди алуу үчүн шарттарды түзөт.
10. Калктын экономикасы үчүн маанилүү болгон социалдык жана экономикалык гарантиялардын ар кандай деңгээлдеги саясий системалардын концепциясы теориялык жактан биринчи жолу негизделген. Концепция конкреттүү өлкөдөгү демографиялык жана эпидемиологиялык кырдаалды жакшыртууга мүмкүндүк берүүчү социалдык жана экономикалык өнүгүүнүн багытын карайт, тактап айтканда, социалдык жана экономикалык гарантиялары төмөн саясий системадан социалдык жана экономикалык гарантиялары жогору саясий системага өтүү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. 1990-жылдан 2020-жылга чейин калктын киши башына ИДПнын эки эсеге көбөйүшү менен экономикалык өсүш Кыргызстан Дүйнөлүк банктын классификациясы боюнча кирешеси төмөн өлкөлөрдүн тобунан ортодон төмөн кирешелүү өлкөлөрдүн тобуна өтүүгө мүмкүндүк берди. Жакырчылыкты жоюу жана теңсиздикти азайтуу боюнча күч-аракеттерди андан ары күчөтүү үчүн саясий системаны баалоону жана экономикалык жана демографиялык факторлордун өз ара таасирин эске алуу менен улуттук демографиялык саясатты жана натыйжалуу стратегиясын иштеп чыгуу зарыл.
2. Фертилдиктин төмөндөшү демографиялык дивидендге жетишүү үчүн маанилүү. Бул көрсөткүчтүн жөнөкөй алмаштыруу деңгээлине жакын болушу (бир аялга 2,2-2,3 бала) үй-бүлө үчүн да, өкмөт үчүн дагы пайдалуу. Фертилдиктин азайышы экономикалык өсүштү тездетет.
3. Ымыркайлардын жана энелердин өлүмүнүн көрсөткүчтөрү төмөндөгөндүгүнө карабастан жогорку деңгээлде сакталууда. Ошондуктан кыздардын жана аялдардын сабаттуулугун андан ары камсыздоо жана жогорулатуу, репродуктивдүү ден соолук жана үй-бүлөнү пландаштыруу маселелери боюнча билимди жакшыртуу, ошондой эле аялдарды ишке орноштуруу маанилүү.
4. Эл аралык тажрыйбанын негизинде эпидемиологиялык өткөөлдүн үчүнчү стадиясына мүнөздүү биринчи жолу иштелип чыккан демографиялык маалыматтардын жана ден соолук көрсөткүчтөрүнүн максималдуу жана минималдуу маанилери өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө пайда болгон эпидемиологиялык кырдаалды так баалоого жардам берет.

5. Багуудагы адамдарга (балдар жана улгайган адамдар) карата эмгекке жарамдуу калктын жогорку үлүшү менен мүнөздөлгөн Кыргызстандын жагымдуу демографиялык кырдаал 2050-жылга чейин сакталат. Ушуга байланыштуу жана эл аралык аренадагы эмгек мигранттары үчүн терс өзгөрүүлөрдү эске алуу менен демографиялык дивиденд алуу, теңсиздикти жана жакырчылыкты азайтуу максатында өлкөдө жаштардын татыктуу ишке орношуусу үчүн социалдык-экономикалык саясатты иштеп чыгуу зарыл.
6. Республиканын калкынын картайышы 2030-жылдан башталат, анда 65 жаш жана андан улуу курактагы адамдардын үлүшү 7% дан ашат жана 9,6-жылы 2050% га жетет. Ошондуктан, эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен өлкөдө таптакыр өнүкпөгөн улгайган адамдарга узак мөөнөттүү жардам көрсөтүү программаларын алдын ала кароо зарыл. Улгайган адамдардын ден соолугун сактоо жана чыңдоо алардын активдүү жашоосун узартууга жана экинчи демографиялык дивидендди алууга жардам берет.
7. Саламаттык сактоонун мамлекеттик чыгымдарын ИДПны 5% га чейин жана андан ашык көбөйтүү сапаттуу медициналык кызмат көрсөтүүлөр менен камтууну жана алардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылат, жакырчылыкты, теңсиздикти жеңилдетүүнүн жана калктын жакырланышына алып келген үй чарбаларынын чөнтөгүнөн катастрофалык төлөмдөрдү болтурбоонун маанилүү фактору болуп калат.
8. Биз иштеп чыккан саясий системаларынын классификациясына ылайык Кыргызстан социалдык жана экономикалык кепилдиктери төмөн өлкөлөрдүн тобуна кирет. Ушуга байланыштуу, социалдык жана экономикалык кепилдиктери жогору өлкөлөрдүн тобуна акырындык менен өтүүгө багытталган узак мөөнөттүү мамлекеттик саясатты иштеп чыгуу маанилүү.

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Россия Федерациясында жана Кыргыз Республикасындагы жакырчылыктын деңгээлинин динамикасы [Текст] / Кумсков Г.В. // Журнал «Экономика и предпринимательство». 2017, № 12. - с. 283-288 (Web of Science). Кирүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=32767263>
2. Өткөөл экономикасы бар өлкөлөрдүн саясий системаларынын жаңы классификациясы [Текст] // Журнал «Инновации и инвестиции». 2018, № 2. – с. 50-55 Кирүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41488052>
3. Россия Федерациясындагы жана Кыргыз Республикасындагы демографиялык тенденциялар [Текст] / Кумсков Г.В. // Журнал «Глобальный научный потенциал». 2018, 82. № 2. – с. 48-54 Кирүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=32835921>
4. Кыргыз Республикасындагы жана Чыгыш Европанын айрым өлкөлөрүндөгү саясий жана экономикалык трансформациянын шартында демографиялык тенденциялар [Текст] // Журнал «Глобальный научный потенциал». 2018, 83, № 1. – с. 49-54 Кирүү режими: [www.http://globaljournals.ru](http://globaljournals.ru)
5. Россия Федерациясынын жана Кыргыз Республикасынын калкынын өзүн-өзү сактоо жүрүм-туруму: көйгөйлөр жана чечүү жолдору [Текст] // Журнал «Социология и право», 2018, № 2. – с. 23-30 Кирүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=35193209>
6. Кыргыз Республикасындагы экономикалык жана демографиялык тенденциялардын өз ара байланышы [Текст] // Журнал «Инновации и инвестиции». 2018, № 7. – с. 74-79 Кирүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41487659>
7. Кыргыз Республикасындагы жана коңшу мамлекеттердеги теңсиздиктин жана жакырчылыктын тенденциялары [Текст] // Журнал «Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки». 2018, № 4. – с. 206-210 Кирүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=34963658>
8. Кыргыз Республикасындагы жана мамлекеттик саламаттыкты сактоого чыгашалары окшош мамлекеттердеги демографиялык жана эпидемиологиялык абал [Текст] // Журнал «Инновации и инвестиции». 2018, № 4, с. 148-155 Кирүү режими: [www.http://intereconom.com](http://intereconom.com)
9. Азия жана Африкадагы ымыркайлардын жана энелердин өлүмүнүн социалдык-экономикалык аспекти [Текст] // Журнал «Вестник Евразийской науки». 2018, № 3 (10). – с. 1-10 Кирүү режими: [www.http://esj.today.ru](http://esj.today.ru)
10. Кыргыз Республикасынын жана коңшу мамлекеттердин калкынын өзүн-өзү сактоо жүрүм-туруму [Текст] // Журнал «Труд и социальные отношения», 2018, № 5. – с. 150-160 Кирүү режими: [www.http://atiso.ru](http://atiso.ru)
11. Кыргыз Республикасындагы жана Борбордук Азиянын башка өлкөлөрүндөгү демографиялык тенденциялар [Текст] // Журнал

- «Социология и право», 2018, № 4. – с. 58-64 Кирүү режими: [www.http://spbume.elpub.ru](http://spbume.elpub.ru)
12. Россия Федерациясында, Кыргыз Республикасында жана ага коңшу мамлекеттерде экономикалык өнүгүү жана эпидемиологиялык өтүү [Текст] // Журнал «Современная наука: актуальные проблемы теории и практики» Серия «Экономика и право». 2018, № 7. – с. 14-19 Кирүү режими: [www.http://nauteh-journals.ru](http://nauteh-journals.ru)
  13. Россия Федерациясынын, Кыргыз Республикасынын жана коңшу мамлекеттердин экономикалык өнүгүүсү жана калкынын саламаттыгы [Текст] // Журнал «Управление экономическими системами», 2018, № 7. – с. 42-49 Кирүү режими: [www.http://uecs.ru/regionalnaya-economika](http://uecs.ru/regionalnaya-economika)
  14. Медициналык кызматтардын жеткиликтүүлүгү Россия Федерациясында жана Кыргыз Республикасында жакырчылыкты жана теңсиздикти жумшартуунун фактору катары [Текст] // Журнал «Современная наука: актуальные проблемы теории и практики» Серия «Экономика и право». 2018, № 8. – с. 4-8 Кирүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=35690093>
  15. Кыргыз Республикасындагы миграциянын кээ бир экономикалык жана демографиялык кесепеттери [Текст] // Журнал «Микроэкономика», 2018, № 7. – с. 31-36 Кирүү режими: [www.http://me.imce.ru](http://me.imce.ru)
  16. Кыргыз Республикасындагы жана саламаттыкты сактоого жалпы чыгашалары окшош мамлекеттердеги демографиялык жана эпидемиологиялык тенденциялар [Текст] // Журнал «Региональные проблемы преобразования экономики», 2018, № 9. – с.185-194 Кирүү режими: [www.http://rppe.ru](http://rppe.ru)
  17. Кыргыз Республикасындагы миграциялык процесстер жана демографиялык дивиденд [Текст] // Журнал «Инновации и инвестиции». 2018, № 10, с. 87-91 Кирүү режими: [www.http://www.intereconom.com](http://www.intereconom.com)
  18. Кыргыз Республикасы менен Россия Федерациясындагы демографиялык өткөөлдүн салыштырма анализи [Текст] // Журнал «Государственное и муниципальное управление», 2018, № 3. – с. 88-94 Кирүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41483893>
  19. «Эпидемиологиялык дивиденд» илимий тезисти негиздөө [Текст] // Журнал «Современная наука: актуальные проблемы теории и практики» Серия «Экономика и право». 2018, № 12. – с. 16-20 Кирүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=36781794>
  20. Россия Федерациясында жана Кыргыз Республикасындагы демографиялык тенденциялар жана дивиденддер [Текст] // Space and Culture, India, 2019, 7 (2). – p. 55-64 (Scopus Q2) Кирүү режими: [www.http://spaceandculture.in](http://spaceandculture.in)
  21. Кыргыз Республикасынын бирдиктүү төлөөчү системасында калктын ден соолугунун айрым көрсөткүчтөрүнүн динамикасы [Текст] / М.Т.Калиев //

- Журнал «Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики». 2019, 3. – с. 145-151 Кируу режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41592189>
22. Кыргыз Республикасындагы демографиялык дивиденддердин келечеги [Текст] // Журнал «Инновации и инвестиции», 2019, № 11, с. 85-89 Кируу режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41439186>
23. Калктын экономикасы: дүйнөдөгү жана Кыргыз Республикасындагы демографиялык жана эпидемиологиялык өтүүлөр жана дивиденддер [Текст] // Бишкек: КРСУ басмасы, 2020. – 344 б. <https://econom.krsu.edu.kg/index.php/nauchno-issledovatelskaya-rabota>
24. Экономикалык өнүгүүнүн жана бакубаттуулуктун негиздери: демографиялык жана эпидемиологиялык дивиденддердин салымы [Текст] // Бишкек: КРСУ басмасы, 2022. – 416 б. <https://econom.krsu.edu.kg/index.php/nauchno-issledovatelskaya-rabota>

РЕЗЮМЕ

диссертации Джолдошевой Динары Сабатбековны на тему
«Демографические аспекты неравенства и бедности в Кыргызской
Республике», на соискание ученой степени доктора экономических наук
по специальности 08.00.07. – Экономика труда и демография

Ключевые слова: неравенство, бедность, демографические переходы и дивиденды, эпидемиологические переходы и дивиденды

Объект исследования: экономические, демографические и эпидемиологические процессы, неравенство и бедность.

Предмет исследования: комплексная оценка и мониторинг взаимовлияния экономических и демографических процессов, неравенства и бедности.

Цель исследования: изучение демографических аспектов неравенства и бедности в Кыргызской Республике.

Методы исследования: сравнительный и корреляционный анализы с использованием современных статистических пакетов SPSS и других.

Научная новизна: Доказано, что страна находится в третьей стадии демографического перехода, согласно классификации МВФ. Обоснован тезис о наличии критериев третьего и четвертого демографических переходов. Обосновано научное положение о трансформации страны со второй в третью стадию эпидемиологического перехода в последние десятилетия и вступлении в третью стадию в 2012 году. Разработана концепция об эпидемиологическом дивиденде. Предложена новая классификация политических систем с различными уровнями социальных и экономических гарантий.

Полученные результаты: Установлена положительная корреляционная связь между ВВП на душу населения в долларах США, показателями рождаемости, естественного прироста и фертильностью. Трудовая миграция из Кыргызстана в Россию имеет двойное позитивное значение, с одной стороны, она пополняет долю трудоспособной части населения РФ и, с другой стороны, приносит демографический дивиденд КР. Низкий уровень самосохранительного поведения населения страны диктует необходимость увеличения государственных расходов здравоохранения до 5% и более от ВВП.

Степень использования: Акт внедрения полученных научных результатов и практических рекомендаций был утвержден Министерством экономики и коммерции КР 11 ноября 2023 года.

Область применения: Результаты исследования будут весьма полезны при разработке демографической, социально-экономической и миграционной политики страны.

РЕЗЮМЕ

Джолдошева Динара Сабатбековна 08.00.07. – эмгектин экономикасы жана демография адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору илимий даражасын алуу үчүн «Кыргыз Республикасындагы теңсиздиктин жана жакырчылыктын демографиялык аспектилери» деген темадагы диссертациясы.

Ачкыч сөздөр: теңсиздик, жакырчылык, демографиялык өткөөлдөр жана дивиденддер, эпидемиологиялык өткөөлдөр жана дивиденддер

Изилдөө объекти: экономикалык, демографиялык жана эпидемиологиялык процесстер, теңсиздик жана жакырчылык

Изилдөө предмети: теңсиздиктин жана жакырчылыктын, экономикалык жана демографиялык процесстер менен өз ара таасирине комплекстүү талдоо жана мониторинг

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз Республикасындагы теңсиздиктин жана жакырчылыктын демографиялык аспектилерин изилдөө.

Изилдөө ыкмалары: SPSS жана башка заманбап статистикалык пакеттерди колдонуу менен салыштырмалуу жана корреляциялык анализ жүргүзүлдү.

Илимий жаңылык: Кыргызстан Эл аралык валюта фондун классификациялоо боюнча демографиялык өтүүнүн үчүнчү стадиясында тургандыгы негизделген. Калктын этникалык курамын жана нике жүрүм-турумун талдоонун натыйжалары боюнча үчүнчү жана төртүнчү демографиялык өтүүнүн критерийлеринин болушу жөнүндө тезис негизделген. Эпидемиологиялык дивиденд жөнүндө концепция иштелип чыкты. Саясий системалардын социалдык жана экономикалык кепилдиктердин ар кандай деңгээлдери боюнча жаңы классификациясы сунушталды.

Жыйынтыктар: АКШ долларынын жан башына ИДП менен төрөттүн, табигый өсүштүн жана фертилдиктин ортосунда оң корреляциялык байланыш түзүлдү. Кыргызстандан Россияга эмгек миграциясы эки оң мааниге ээ экени, бир жагынан ал Россиянын калкынын эмгекке жарамдуу бөлүгүн толуктаса, экинчи жагынан Кыргызстанга демографиялык дивиденд алып келери көрсөтүлгөн. Калктын өзүн-өзү сактоо жүрүм-турумунун төмөн деңгээли саламаттык сактоонун мамлекеттик чыгымдарын ИДПнын 5% жана андан ашыгына чейин көбөйтүү зарыл.

Колдонуу даражасы: Алынган илимий жыйынтыктарды жана практикалык сунуштарды киргизүү актысы КР экономика жана коммерция министрлиги тарабынан 11-ноябрь 2023-жылы бекитилген.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн жыйынтыктары өлкөнүн демографиялык, социалдык, экономикалык жана миграциялык саясатын иштеп чыгууда абдан пайдалуу болот.

SUMMARY

Dissertation of Djoldosheva Dinara on the topic “Demographic aspects of inequality and poverty in the Kyrgyz Republic” for the academic degree of Doctor of Economic Sciences in the specialty 08.00.07 - Labor Economics and Demographics

Keywords: inequality, poverty, demographic transition and dividends, epidemiological transition and dividend.

Object of study: economic, demographic, and epidemiological processes with a focus inequality and poverty.

Subject of research: The comprehensive assessment and monitoring of the mutual impact of economic and demographic processes on inequality and poverty in the Kyrgyz Republic.

Purpose of the study: to analyze demographic aspects of inequality and poverty in the Kyrgyz Republic.

Research methods: Utilizing comparative and correlation analysis techniques employing modern statistical packages such a SPSS and others.

The scientific novelty: It has been demonstrated that the country is in the third stage of the demographic transition, according to the IMF classification. The argument is substantiated that criteria of both the third and fourth demographic transitions are present in country. The concept of an "epidemiological dividend" has been developed. A new classification of political systems with varying levels of social and economic guarantees has been proposed.

Results obtained: A positive correlation has been established between GDP per capita in USD and indicators of birth rate, natural population growth, and fertility. Migration from Kyrgyzstan to Russia has a dual positive effect: on one hand, it increases the proportion of the working-age population in Russia, and on the other, it brings a demographic dividend to Kyrgyzstan. The low level of self-preservation behavior among the population of Kyrgyzstan highlights the need to increase government healthcare spending to 5% or more of GDP.

Degree of use: The act of implementation of the practical recommendations was approved by the Ministry of Economy and Commerce of the Kyrgyz Republic on November 11, 2023.

Scope of application: The findings of this study hold significant relevance for informing demographic, social, economic and migration policies in the Kyrgyz Republic.